

1924 Anayasasında Temel Hak ve Hürriyetler*

Adnan Küçük

Yrd. Doç Dr. | Kırıkkale Üniversitesi, Hukuk Fakültesi Öğretim Üyesi

Öz

1924 Anayasasında, 1921 Anayasasından farklı olarak temel hak ve hürriyetlere ilişkin düzenlemelere de yer verilmiştir. Bu anayasada kişi hak ve hürriyetleri İnsan ve Vatandaş Hakları Beyannamesinden de esinlenilerek Anayasanın, Beşinci Faslında “Türklerin Hukuk-u Âmmesi” başlığı altında düzenlenmiştir. Bu faslında sosyal ve ekonomik haklara yer verilmemiştir. 1924 Anayasası, kişi hak ve hürriyetlerine ilişkin yer verdiği düzenlemeler itibarıyla klasik anlayışı yansıtmakta ve “tabîî hukukçu”, “liberal” ve “bireyci” esaslara dayalı demokratik düzen için aşağı yukarı uygun bir çerçeve sağlamaktadır. Ayrıca bu Anayasada kişi hak ve hürriyetlerinin yasama tasarruflarına karşı teminat altına alınmasını öngören hükme de yer verilmiştir. 1924 Anayasasında temel hak ve hürriyetlerle alakalı bu parlak hükümler, o dönemdeki hak ve hürriyetlere ilişkin politikaların yansıtılması bakımından yeterli olmamaktadır. Yasama organının Anayasal yetkilerine dayanarak çıkarmış olduğu kanunî düzenlemelerle ortaya çıkan uygulamalar, hiç de Anayasada ifadesini bulan liberal bireyci temele dayalı demokratik hak ve hürriyetler anlayışına uygun olmamıştır. Özellikle bu dönemde gerçekleştirilen kanunî düzenleme ve uygulamalar neticesinde, Anayasanın bu temel felsefesinden önemli nispette sapmalar ortaya çıkmıştır. Bu tür uygulamalar da, kişi hak ve hürriyetlerinin anayasada düzenlenmesinin tek başına teminat sağlamaya yeterli olmadığını; kanuni düzenleme ve uygulamaların da son derece önemli olduğunu ortaya koymaktadır. Bu makalede, Anayasanın temel felsefesinden uzaklaşmaya sebep olan sapmalarla, bu sapmalara esas teşkil eden temel dinamiklere de yer verilecektir. Bu dönemde gerçekleştirilen kanunî düzenleme ve uygulamalarla, onların arkasında belirleyici konumda olan temel dinamikler bilinmeksizin, bu Anayasada yer alan hak ve hürriyetlere ilişkin yapılacak değerlendirmeler eksik ve yanıltıcı olacaktır.

Anahtar Kelimeler: 1924 Anayasası, temel hak ve hürriyetler, din ve vicdan hürriyeti, siyasi partiler, ifade hürriyeti, Lâiklik.

Fundamental Rights and Liberties in 1924 Constitution of Turkey

Abstract

In 1924 Constitution of Turkish Republic, there are various amendments regarding fundamental rights and liberties different than 1921 Constitution. In this Constitution, personal rights and freedoms are addressed under the Fifth Chapter titled “Public Law of Turks” being inspired by the Declaration of Human and Civic Rights. In this chapter, social and economic rights were not covered. The coverage in 1924 Constitution reflects the classical percepti-

* Bu makale hakem denetiminden geçmiştir.

on with respect to personal rights and liberties and draws a framework in accordance with natural rights, and a democratic system based on liberal and individualist principles. In addition, this Constitution described provisions against the legislation to assure personal rights and freedoms. However, such promising provisions for personal rights and freedoms in 1924 Constitution do not reflect related public policy experience in this period. Enforcements and implications of the Legislation body at the time depending on its Constitutional authorization, contradicted with the perception of personal rights and freedoms in the Constitution. Particularly the legal amendments perverted the basic philosophy in the Constitution. Such implications prove that constitutional provisions are not adequate to secure fundamental rights and liberties. In this article, main perversions their basis, and dynamics will be addressed. Unless the legal amendments and the determinant factors behind them are recognized, the assessments over the rights and liberties described in the Constitution would be insufficient and misleading.

Key Words: 1924 Constitution, fundamental rights and liberties, freedom of religion and conscience, political parties, freedom of expression, laicite

Giriş

Genellikle hak ve hürriyetlerin teminat altına alınması için onların anayasada düzenlenmesi gerektiği savunulur. Acaba hak ve hürriyetlerin anayasada düzenlenmesi onlar için etkin bir teminat oluşturmaya yeterlimidir? sorusu cevaplanması gerekli hayati derecede önemli bir sorudur. Birçok ülkede hak ve hürriyetlere anayasalarda ve kanunî düzenlemelerde yer verilmesi bir övünç vesilesi olarak arz olunmaktadır. Oysa hak ve hürriyetlerin esaslı bir şekilde teminat altına alınabilmesi için, anayasal teminatın kanunî düzenleme ve uygulamalarla tamamlanması gerekmektedir. Bir hakkın Anayasada düzenlenmiş olması, her zaman onun için yeterli düzeyde teminat oluşturmaya yetmeyebilmektedir. Kanunî düzenlemelerle uygulama, hak ve hürriyetlere ilişkin sağlanan teminatların derecesinin belirlenmesinde belirleyici bir gösterge oluşturmaktadır. Kısaca, hak ve hürriyetlere ilişkin teminat sisteminin sağlıklı bir şekilde değerlendirilebilmesi için anayasal düzenlemelerle, kanunî metinler ve uygulama bir bütün oluşturmaktadır.

1924 Anayasasında 1921 Anayasasından farklı olarak hak ve hürriyetlere de yer verilmiştir. 1924 Anayasası hak ve hürriyetlerin anayasal teminat altına alınması ile uygulamada ortaya çıkan fiilî olgulardaki farklılık bakımından ilginç örneklerden birisini teşkil etmektedir. Bu çalışmada hak ve hürriyetler hem anayasal metin düzeyinde, hem de kanunî düzenleme ve uygulama boyutuyla ele alınacaktır. Ayrıca son olarak bu anayasa döneminde yaşanan sorunlara kaynaklık eden bazı temel dinamiklere de değinilecektir.

1. Temel Hak ve Hürriyetlere İlişkin Anayasal Düzenleme

1924 Anayasası, 1921 Teşkilat-ı Esasiye Kanunundan farklı olarak, hak ve hürriyetlere bir bölüm ayırmıştır. Bu bölümde bir hak ve hürriyetler listesine yer verilmiştir. Anayasanın “Türklerin Hukuk-u Âmmesi” başlıklı Beşinci faslında yer verilen hak ve hürriyetler şunlardır: Kişi hürriyeti (m. 68); angarya yasağı (m. 73); kanun önünde eşitlik ilkesi ile her türlü ayrımcılığın yasaklanması (m. 69); kişi, can ve ırz masuniyeti (m. 70, 71, 72); işkence, eziyet ve angarya yasağı (m. 73); kanuni istisnalar haricinde el koyma ve kamulaştırma yasağı (m. 74); keyfî arama yasağı (m. 76); mesken masuniyeti (m. 71, 76); vicdan ve din hürriyeti, felsefî görüş ve dinî inancından dolayı kınanmama ve kanuni çerçevede dinî ayinleri yapabilme hakkı (m. 70, 75); basın hürriyeti (m. 77); düşünce, ifade, yayın ve seyahat hürriyeti (m. 70, 78); sözleşme, çalışma, mülk edinme hürriyeti, mal dokunulmazlığı, müsadere yasağı (m. 70, 71, 73); toplanma, dernek, şirket hak ve hürriyetleri (m. 70, 79); eğitim hürriyeti (m. 80); muhaberatın mahremiyetini ihlal yasağı (m. 81); hak arama hürriyeti (m. 59, 60); kanuni hâkim teminatı (m. 83); kanunun belirlediği durumlar haricinde yakalanma ve tutuklanma yasağı (m. 72); vatandaşlık hakkı (m. 88); devlet memuriyetine girme hakkı (m. 92); seçme ve seçilme hakkı (m. 10, 11); TBMM’ye başvurma hakkı (m. 82).

Beşinci Fasl’ın ilk maddesinde (m. 68), hürriyetin hem tanımı yapılmakta, hem de hangi durumlarda sınırlandırılabilceği düzenlenmektedir. Buna göre: “*Hürriyet, başkasına muzır olmayacak her türlü tasarrufta bulunmaktır. Hukuk-u tâbiîyeden olan hürriyetin herkes için hududu, başkalarının hukuk-u hürriyetidir. Bu hudut ancak kanun marifetiyle tespit ve tâyin edilir*”. Bu şekilde, hürriyetlerin sınırlandırılmasını meşru kılan sebepler konusunda 1961 ve 982 Anayasalarında mevcut olan kavram bolluğu (kamu yararı, kamu düzeni, kamu güvenliği, devletin ülkesi ve milletiyle bölünmez bütünlüğü vb.) dikkate alınırsa, 1924 Anayasasının klasik, liberal ve bireyci felsefesi daha iyi anlaşılır (TANÖR, 1996: 236; GÜNEŞ, 1983: 72).

1924 Anayasasının, Beşinci Faslında “Türklerin Hukuk-u Âmmesi (Kamu Hakları)” başlığı altında yer verilen *hak ve hürriyetlere* ilişkin düzenlemeler itibariyle klasik anlayışı yansıtmakta ve tabiî hukuk felsefesine dayanmakta; dolayısıyla bu yönü itibariyle liberal ve bireyci esaslara dayalı, demokratik düzen için aşağı yukarı uygun bir çerçeve sağlamakta olduğu söylenebilir (ERDOĞAN, 2002: 80; TANÖR, 1996: 246; KAPANİ, 1981: 109; ARSEL, 1965: 104; ALDIKAÇTI, 1982: 93). 1924 Anayasasının Beşinci Fasl’ında yer verilen hak ve hürriyetler, 1789 Fransız İnsan ve Vatandaş Hakları Beyannamesinden de esinlenilerek düzenlenmiştir.

1924 Anayasasında, 1982 Anayasasında 2001 Anayasa değişikliği öncesi 13. maddeye benzer şekilde, bütün hak ve hürriyetler için geçerli “genel sınırlandırma nedenleri”ne yer verilmemiştir. 1924 Anayasasında her ne kadar bu nitelikte bir hüküm mevcut değilse de, hak ve hürriyetlerin sınırsız olmadığı da aşikârdır. Anayasaya göre, kişilerin hak ve hürriyetleri kanunla sınırlandırılabilir ve kullanılış şekilleri kanun ile tespit olunur (m. 68/2). Hak ve hürriyetlere ilişkin sınırlama nedenlerine bazı maddelerde hiç yer verilmezken (m. 71, 75, 73, 83) bir kısmında hangi hallerde kanunla sınırlandırılabilirdiği belirtilmiştir (m. 72, 76, 77, 79). Bazı maddelerde de ilgili hak ve hürriyetin hangi sebeplere istinaden sınırlandırılabilirdiği belirtilirken (m. 78), bazı maddelerde hangi hallerde kısıtlanabileceğinin sınırı belli bir ölçüte bağlanmıştır (m. 75, 77, 81).

1924 Anayasası, içerdiği hükümler itibariyle, kanunî düzenleme ve uygulamalar yoluyla hak ve hürriyetlere ilişkin teminatlara aykırı yönde gelişmelerin ortaya çıkabilmesi ihtimallerini bertaraf edici teknik kurumsal teminatları bünyesinde barındırmamaktadır. Anayasada hak ve hürriyetlerin sınırının belirlenmesi konusunda, bunların sınırının kanunla belirleneceği belirtilerek inisiyatif yasama organına bırakılmaktadır. Fakat Anayasa, yasama organının sınırlamaya ilişkin kanunî düzenlemeleri yaparken uyması gereken üstün ilkeler veya göz önünde bulundurması gerekli teknik ölçütler öngörmediği için, yasama organının hak ve hürriyetleri sınırlama yetkisini keyfî ve yok edici bir şekilde kullanmasının önü alabildiğine açık bulunmaktadır. Her ne kadar, Anayasada “Teşkilât-ı Esâsiye Kanûnunun hiçbir maddesi, hiçbir sebep ve bahâne ile ihmâl veya tâtîl olunamaz (m. 103)” denilmek suretiyle “Anayasanın üstünlüğü” ve “kanunların Anayasaya uygun olması” şeklinde bir anayasal kural mevcut ise de, yasama organının bu kurala uymasını sağlayacak bir *anayasal yargı* denetiminin olmayışı, “anayasanın üstünlüğü” ve “bağlayıcılığı” ilkelerinin hak ve hürriyetler için teminat sağlama işlevini pratikte bir hayli zaafa uğratmış bulunmakta olduğu söylenebilir (ERDOĞAN, 2002: 81).

Anayasa, yasama organını hak ve hürriyetlere ilişkin sınırlayıcı nitelikteki kanunî düzenlemeler konusunda dizginleyici kurumsal mekanizmayı içermemiş olması yanında, parlamentoya tek partinin hükmetmesi ve kuvvetlerin de yasama organında toplanmış olması, bu teminat zaafiyetini daha da artırmıştır. Devlet-yasama-tek parti bütününden oluşan üstün gücü dizginleyip frenleyecek bir güç bulunmadığı için, hak ve hürriyetler bunların insafına terk edilmiş bulunmaktadır. Özellikle tek parti döneminde parlamentoya hükmeden tek güç olan CHP’yi frenleyecek bir kurumsal mekanizma mevcut değildir. Parlatmentonun iradesi-CHP’nin iradesi şeklinde fiîli bir olgu ortaya

çıkılmıştır. CHP de, çıkarmış olduğu kanunî düzenleme ve hükümet uygulamalarıyla sahip olduğu bu geniş ve üstün gücünden faydalanmak suretiyle çok rahat ve yaygın bir şekilde hemen her istediği düzenlemeyi gerçekleştirmiş, bu yolla birçok hak ve hürriyeti işlevsiz hale getirmiş, kendine muhalif olan her gücü bu yolla bertaraf etmeyi bilmiştir. Bu nedenle Anayasasının hak ve hürriyetlere ilişkin teminat sağlayıcı nitelikteki birçok hükmü fiilen askıda kalmıştır (KUTAY, 1982: 284).

Bir de hak ve hürriyetlerin alanının belirlenmesinde, birçok baskıcı uygulamaların kaynağını teşkil eden bir hüküm, 1937 Anayasa değişikliği ile Anayasaya girmiştir. Gerek örgütlenme, gerekse ifade, din ve vicdan hürriyeti olmak üzere birçok hürriyetin sınırının belirlenmesinde belirleyici olan bu anayasal hüküm, “altı umde” şeklinde ifade edilen ilkeleri içermektedir. “Cumhuriyetçilik, milliyetçilik, halkçılık, devletçilik, lâiklik ve inkılâpçılık” şeklinde sıralanan ilkelerden oluşan *Altı Umde*, ilkin 1931 yılında CHP’nin Programına, sonra da 05.02.1937 Tarih ve 3115 Sayılı Kanunla Anayasaya girdirilmiştir. Bu değişiklikte CHP’nin resmi programının bir unsuru olan “ana umdelerin anayasallaştırılması” ile birlikte hem “parti (CHP)-devlet bütünleşmesi” en üst düzeyde tescil olunmuş, hem de Anayasa tek partili rejim damgasını yemiştir (TANÖR, 1996: 248). Bu hüküm, birçok hak ve hürriyetin sınırlandırılmasına ilişkin olarak benimsenen politikaların anayasal dayanağını oluşturmuştur. Her ne kadar Altı Umdeye ilişkin Anayasal hüküm, 1982 Anayasasının (2001 Anayasa değişikliği öncesi) 13. maddesindeki gibi teknik anlamında genel sınırlama nedenlerini ihtiva eden bir hüküm şeklinde düzenlenmemiş ise de, bunlar Anayasasının ruhunu teşkil ederek, gerek aykırı siyasi davranışlara, gerekse farklı eğilimlere set oluşturmuştur. Bu Umdelere yönelik en ufak yönelime izin verilmemiş, her türlü politikaların belirlenmesinde bu ilkeler belirleyici olmuştur. Hatta, Goloğlu, DP’nin parti programı itibariyle ekonomik alanda *karma ekonomi* şeklinde ifade olunan, devlet ile özel teşebbüsün birbirlerinin tamamlaması niteliğinde bir *liberal devletçilik* politikasını benimsemekle birlikte, liberal deyiminin yanında bir de *devletçilik* deyimini kullanmak zorunda kalmasının Anayasaya konulan bu altı umdenin bir gereği olduğunu belirtmiştir. Bu altı umde sebebiyle, bütün partiler devletçi olmaya ya da görünmeye mecbur idi (GOLOĞLU, 1982: 41–42). Bir diğer ifadeyle sınırları Altı Umde ile tayin edilen bir siyasi yapı öngörülmüştür.

1924 Anayasası, klasik sivil ve siyasî haklar itibariyle aşağı-yukarı yeterli bir çerçeve ortaya koymakla birlikte, Devlete pozitif edimlerde bulunma yükümlülüğü yükleyen sosyal haklardan hiç bahsedilmemiştir. Anayasa, içermiş olduğu çalışma hak ve hürriyetinden bahseden hükümleri itibariyle (m. 70, 79) *sosyal hak* düşüncesinden etkilendiği izlenimi vermekte ise

de, gerçekte burada söz konusu olan devletin kişilere çalışma ve iş edinme imkânları ve bu hususta çeşitli şekillerde yardımlar sağlaması olmayıp, bireylerin kendi çaba ve gayretleriyle iş tutabilmeleri ve girişimde bulunabilmeleri serbestîsidir. Yani burada teminat altına alınan sosyal hak anlamında bir çalışma hakkı değil, çalışma hürriyeti hakkıdır (ERDOĞAN, 2002: 81). Bu hükümlere göre 1924 Anayasasının devlet felsefesinin *sosyal* değil, *liberal* ve *bireyci* olduğunu söyleyebilmemiz mümkündür (TANÖR, 1996: 238).

2. Hak ve Hürriyetlere İlişkin Kanunî Düzenlemeler ve Uygulamalar

1924 Anayasası dönemini, hak ve hürriyetler bakımından sadece anayasal metinler itibariyle değerlendirmek yanıltıcı olur. Çünkü gerek çıkarılan kanunlar, gerekse uygulamalar neticesinde, metin itibariyle hak ve hürriyetler temeline dayalı bir ruha sahip olan Anayasanın bu özelliklerinden büyük oranda uzaklaşmıştır. Çıkarılan kanunlar Anayasada ifadesini bulan hak ve hürriyetleri büyük oranda budamıştır. 1924 Anayasası, genelde hak ve hürriyetlere ilişkin içerdiği hükümler itibariyle oldukça liberal bir çerçeve meydana getirmiş olmakla birlikte, uygulamada, Anayasa'nın teminat sağlayan hükümlerinden ziyade, arkasında yatan liberal anayasacılıkla bağdaşmayan temel felsefenin de bir neticesi olarak, hak ve hürriyetler konusunda gerçekleştirilen uygulamalar hiç de liberal felsefe ile uyumlu olmamıştır (ERDOĞAN, 2003: 60–63).

3. Tek Parti Dönemi (1924–1945)

Şeyh Sait isyanının Doğu'da belli bölgelerde yaygınlaşması üzerine, bu isyanın hem dinî yönü, hem de ayrılıkçı yönü dikkate alınarak, silsile halinde ilk önce bu bölgede sıkıyönetim ilan olunmuş, daha sonra da *Hıyanet-i Vataniye Kanununun Tadili Hakkında Kanun* ile takip eden tarihlerde Takrir-i Sükûn Kanunu çıkarılmıştır. Çıkarılan gerek Takrir-i Sükûn Kanunu, gerekse 1920 Tarihli Hıyanet-i Vataniye Kanununun Tadili Hakkında Kanun, her ne kadar, 20.04.1924 Tarihinde kabul olunan Anayasadan önceye denk gelen tarihlerde kabul olunmuş ise de, 1924 Anayasası döneminde hükümetin hak ve hürriyetleri kısıtlamada en çok yararlandığı kanunların başında bunlar gelmektedir.

25.02.1925 Tarihinde 556 Sayılı, 1920 Tarihli Hıyanet-i Vataniye Kanununun Tadili Hakkında Kanun çıkarıldı. Bu kanun ile dini veya mukaddesat-ı diniyeyi siyasi gayelere esas veya alet etmek maksadıyla cemiyet teşkili ve bu tür cemiyetlere dâhil olunması men olunmuş ve bu tür davranışların gerçek-

leştirilmesi vatan hainliği olarak tavsif edilmiştir. Keza, aynı kanunla, dini, mukaddesat-ı diniyeyi alet ittihaz ederek devlet şeklini değiştirme ve bozma, devletin emniyetini ihlal etme veya her ne suretle olursa olsun ahali arasında fesat ve nifak tohumları ekmek için gerek ferdî, gerekse toplu şekilde, sözlü, yazılı ya da fiilî olarak harekette bulunmak da vatana ihanet suçu kapsamında değerlendirilmiştir. Bu kanun, vatana ihanet suçu kapsamında değerlendirilen suçun unsurlarını tamamen belirginlikten uzak, muhalif en ufak hareketin bu kanun kapsamına dâhil edilmesine müsait bir şekilde düzenlemesi itibarıyla hak ve hürriyetler için her türlü handikapı içerici niteliktedir.

Hükümete hak ve hürriyetlere ilişkin budama yetkisi veren ikinci önemli kanun 04.03.1925 Tarih ve 785 Sayılı Takrir-i Sükûn Kanunudur. Bu Kanun ile hükümet, irticaa, isyana ve memleketin nizam-ı içtimaîsini, huzur ve sükûnunu, emniyet ve asayişini ihlal edici her türlü teşkilat, tahrikât, teşvikat, teşebbüs ve neşriyatın men olunabilmesi konusunda yetkili kılınmıştır. Hükümet bu kanunla, ayaklanmaların bastırılması amacıyla 2 yıl süreyle olağanüstü yetkilerle donatılmıştır. Ayrıca, hükümet, bu kanunda belirtilen fiilleri gerçekleştirenleri İstiklâl Mahkemesine sevk etme konusunda da yetkilendirilmiştir. Takrir-i Sükûn Kanununun kabul edilip yürürlüğe girdirilmesiyle birlikte, hükümete verilen geniş yetkiler ve içerdiği muğlâk hükümler sayesinde, 1924 Anayasasının hak ve hürriyetlerle alakalı birçok hükmünün askıya alınmasının zemini hazırlanmıştır. Bu kanun, 1929 yılına kadar yürürlüğünü sürdürmüştür. Takrir-i Sükûn Kanunu, Türkiye Cumhuriyeti tarihinde otoriter vasıfları belirgin olan yeni bir devrin başlangıcını teşkil etmektedir. Nüfuzunu memleketin her bir köşesine yaymış, teşkilatlı bir muhalefet hareketini ortadan kaldırmış olan hükümet, artık bundan sonra bütün kuvveti elinde toplayarak iş görebilecek bir hale gelmiştir (KARPAT, 1996: 61-62).

Bu dönemde çıkarılan gerek Takrir-i Sükûn Kanunu, gerekse Hıyanet-i Vatanîye Kanununun Tadili Hakkında Kanun, İstiklal Mahkemeleri ile teçhiz edilmiştir. İlan olunan örfî idare (sıkıyönetim) rejimi, vatana ihanet suçlarıyla, rejime karşı işlenen sair bütün fiilleri suç haline getiren Hıyanet-i Vatanîye Kanununun Tadili Hakkında Kanun ile Takrir-i Sükûn Kanunu silsilesi, kurulan İstiklal Mahkemeleri ile tamamlanmıştır. Bu kapsamda, gerçekleştirdikleri uygulamalarla âdil yargılanma hakkını büyük oranda zedeleyen iki tane İstiklal Mahkemesi kuruldu. Bunlardan Doğudaki harekât sahasında görev yapacak olanının vereceği idam kararlarının Meclis onayından geçirilmesi esas benimsenmiştir (ÇAVDAR, 1995: 274). Bu mahkemeler 1927 yılına kadar işlevlerini yoğun bir şekilde yerine getirmiştir. 1927 yılından itibaren aktif bir işlev görmeyen bu mahkemeler, 04.05.1949 Tarih ve 5384 Sayılı

Kanununla kaldırılmıştır. Hükümet bu mahkemeler vasıtasıyla, hemen her türlü muhalefeti sindirme ve bertaraf etme imkânına kavuşmuştur.

1927 yılında İstiklal Mahkemelerinin faaliyetlerine nihayet verilmesi, 1929 yılında Takrir-i Sükûn Kanununun yürürlükten kaldırılması üzerine, ülkede tek parti rejimine rağmen kısmi bir rahatlama sağlanmış gibi görünse de, takip eden yıllarda gerçekleştirilen birçok kanunî değişiklik bu iyimser tabloyu ortadan kaldırmıştır. Bu değişiklik, önceki politikalara nazaran otoritenin sağlanması bakımından önemli bir yapısal dönüşümü de ifade etmektedir. Buna göre, daha önceleri, otorite, disiplin ve denetim sadece kaldırılan Takrir-i Sükûn Kanunu, Hıyanet-i Vatanî Kanununun Tadili Hakkında Kanun ve İstiklal Mahkemeleri vasıtasıyla sağlanırken, yeni dönemde bunlar, birçok alanda yapılan yeni kanunî düzenlemelerle, bir anlamda daha kurumsal araçlarla gerçekleştirilmeye çalışılmıştır (ÖZ, 1996: 119).

Tek parti döneminde, toplumun belirlenen yeni hedefler doğrultusunda esaslı bir şekilde dönüşüme uğratarak yeni bir toplumun inşa edilmesi amacıyla yönelik bir dizi kanunlar çıkarılmıştır. Bu kanunların birçoğu bireyin hürriyet alanını alabildiğine daraltan yasaklayıcı hükümler içermektedir. Bu dönemde yapılan inkılâp kanunları bütünlük içinde değerlendirildiğinde, gerçekleştirilmek istenen, Türk toplumunun kalkınması, çağdaş medeniyet seviyesine erişmesi, toplumun yukarıdan aşağıya tatbik edilen politikalarla aydınlanmasının sağlanması ve eski geleneksel zihniyetin terk edilmesidir. Buradaki nihaî amaca erişmek için yapılan inkılâpları üç grupta toplamamız mümkündür: (1) Dini asli işlevine döndürerek, lâikliği Anayasal düzenin temellerinden biri haline getirmek amacıyla yapılanlar¹; (2) toplumun çağdaş medeniyet düzeyine erişmesini ve kalkınmasını kolaylaştırıcı olanlar²; (3) hukuk düzenini değiştiren hareket kurallarının konması şeklinde olanlar³.

Bu dönemde çıkarılan ve kısıtlayıcı hükümleri içeren kanunlardan en çok din ve vicdan hürriyeti etkilenmiştir. Burada bahsedilen ve etkilenen din ve

1 03.03.1340 Tarih ve 430 Sayılı Tevhid-i Tedrisat Kanunu; 03.03.1340 Tarih ve 431 Sayılı Hilafetin İlgasına Dair Kanun; 30 Teşrinisani 1341 gün ve 677 Sayılı Tekke ve Zaviyelerle Türbelerin Seddine ve Türbedarlıklarla bir takım unvanların men ve ilgasına dair kanun; 1924 Anayasasının 10 Nisan 1928 gün ve 1222 Sayılı Kanun ile yapılan tadilatla "Türkiye Devletinin dini, din-i İslam'dır" cümlesinin Anayasadan çıkarılmasına dair kanun ve nihayet 03.02.1937 Tarih ve 3115 Sayılı kanun ile Lâiklik prensibinin anayasaya konulması. (ALDIKAÇTI, 1982: s. 100).

2 25 Teşrinisani 1341 Tarih ve 671 Sayılı Şapka İktisası Hakkında Kanun; 20.05.1928 Tarih ve 1288 Sayılı Beynelmîlîl Erkamın Kabulü Hakkındaki Kanun; 01.11.1928 Tarih ve 1353 Sayılı Türk Harflerinin Kabulü ve Tatbiki Hakkında Kanun; 26.11.1934 Tarih ve 1590 Sayılı Lakap ve Unvanların Kaldırıldığına Dair Kanun; 03.12.1934 Tarih ve 2596 Sayılı Bazı Kisvelerin Giyilemeyeceğine Dair Kanun; 05.12.1934 Tarih ve 2599 Sayılı Kanunla Anayasada yapılan tadilat sonucu kadınlara seçme ve seçilme hakkının tanınması; Türk dilinin sadeleştirilmesi ve zenginleştirilmesi amacıyla gerçekleştirilen denemeler; batı usulü musikinin halka duyurulması yönünde çabalar. (ALDIKAÇTI, 1982: 100-101).

3 Ticaret Kanunu, Ceza Kanunu, İcra İflas Kanunu, Medeni Kanun. (ALDIKAÇTI, 1982: 101).

vicdan hürriyeti Müslüman kesim için geçerlidir. Çünkü ekalliyetler kapsamında değerlendirilen gayr-ı Müslimlerin din ve vicdan hürriyetleri Lozan Muahedesi ile teminat altına alınmıştır⁴. Amaç çoğunluğunu Müslümanların oluşturduğu toplumu din ekseninde bir dönüşüme tabi kılmak olunca, haliyle bu tür kanunlardan da en çok bu kesim etkilenmiştir. Tek parti dönemi, laikliğin, din-karşıtı-aydınlanmacı bir ideoloji haline dönüştürülerek yer yer totaliteryen bir biçimde topluma dayatıldığı bir dönem olmuştur (ERDOĞAN, 2002, s. 69). Laikçi modernleşme politikasının toplumsal yapı ve kültürün dö-

4 Lozan Muahedesi kapsamında ekalliyetlere tanınan haklar 37-44 maddelerde düzenlenmiştir. 37. maddede, 38-44. maddelerde ekalliyetlere tanınan hakları düzenleyen hükümlerin "kavanin-i asliye" olduğu belirtilerek, Türkiye Cumhuriyeti Devletine buradaki aslî kanunlara münafi kanun ya da sair tasarrufatın yapılmaması yükümlülüğü yüklenmiştir. Türkiye'deki ekalliyetlerle Müslümanların sahip oldukları din ve vicdan hürriyeti konusunda mukayese babından şu özetlemeyi yapabiliriz: (1) Lozan Muahedesinin 40. maddesinde "Gayrı Müslim ekalliyetlere mensup olan Türk teb'ası hukuk ve fiilen diğer Türk teb'aya tatbik edilen aynı muamele ve teminattan müstefit olacaklar ve bilhassa masrafları kendilerine ait olmak üzere ...her türlü mektep ve sair müessesat-ı talim ve terbiyeyi tesis, idare ve murakabe etmek ...hususunda müsavi bir hakka malik bulunmaktadırlar" demek suretiyle, ekalliyetlere dinî tedrisatlarını yapabilmeleri için mektep açabilmelerine imkan tanınırken; Müslümanlar 03.03.1340 Tarih ve 430 Sayılı Tevhid-i Tedrisat Kanunu gereğince bu haktan mahrum bırakılmıştır. (2) Ekalliyetlere mensup din adamları halka İncil'in bütün ahkâmını tebliğ etme imkânına sahiplerken, bu dönemde Camilerdeki dinî hocaların halka Kur'an-ı Kerim'i yüzünden okutmaları, sair dini bilgileri öğretmeleri çıkarılan devrim kanunları kapsamında men edilmiş, öğrenmek isteyenler ise ancak jandarma ve sair kolluk güçlerinden köşe-bucak kaçarak, illegal bir şekilde öğrenmek durumunda kalmalarına sebep olunmuştur. (3) 40/2. madde ile ekalliyetler için, her türlü dinî, içtimâî ve hayrî amaçlarla vakıf ve dernekleri kurmaları serbestisi getirilmiş ve bunların tesis ve idaresinin yanında murakabesi konusunda da kendileri yetkili kılınarak Türkiye Cumhuriyeti devletinin bunlar üzerinde denetim yetkisi kaldırılmıştır. Müslümanların dinî amaçlarla dernekleşmeleri ise 163. madde kapsamında men edilmiş; 2762 Sayılı Kanun ile her türlü vakıf malları devletleştirilerek el konulmuştur. (4) 42. maddede mevcut olan "Türkiye Hükümeti, gayri Müslim ekalliyetlerin hukuk-u aile veya ahkâm-ı şahsiyeleri bahsinde bu mesailin mezkûr ekalliyetlerin örf ve adetlerinde hal ve fasledilmesine müsait her türlü ahkâm vaz'ına muvafakat eder" denilerek, Devletin ekalliyetlerin gerek aile, gerek şahsın hukukuna gerekse örf ve adetlerine muhalif kanunları tatbik salahiyeti mevcut değil iken; bu konularda Müslümanların dinî hassasiyetlerinin dikkate alınmaması lâikliğin bir gereği olarak kabul edilmiştir. Aksi yönde görüşlerin savunulması bile suç haline getirilmiştir. (5) 40. madde kapsamında ekalliyetler kendilerinin kurmuş oldukları "her türlü mektep ve sair müessesatı talim ve terbiyede, ...kendî lisanlarını serbestçe istimal" etme hakkına sahip kılınırken; Müslümanlar, İslam Dininin çoğu Arapça olan asıl kaynaklarına erişebilmelerine imkân sağlayan Arapçayı öğrenmeleri ve Arapça tedrisat yapmaları men edilmiştir. (6) 43. maddede "Gayri Müslim ekalliyetlere mensup Türk Teb'ası ahkâm-ı itikadiyelerine mugayir ve dinî ayinlerine muhil herhangi bir muamelenin ifasına mecbur tutulamayacakları gibi, hafta tatilleri gününde mahkemelerde ispat-ı vücut etmekten veya herhangi bir muamele-i kanunîye icrasından istinkâf ettiklerinden dolayı bunların hiçbir hakları sakit olamayacaktır" denilerek, gayri Müslimlerin itikatlarına mugayir ve dinî ayinlerine muhalif herhangi bir hareketi icra etmeleri konusunda zorlanmaları yasaklanırken, bahusus onların dinî ayinleri nazar-ı dikkate alınarak belirlenen tatil günlerinde serbestçe ayinlerini yerine getirmelerine mani her türlü müdahale men edilirken; bu dinlere mensup olanların dini ibadet ve ayinlerini yerine getirmeleri, sair hukuki muamelelerin önüne geçirilirken; Cemaziyel-ula 1342 Tarih ve 394 Sayılı Hafta Tatili Kanununu tadil eden 2379 Sayılı Kanun Müslümanların farz ibadetlerinden olan Cuma namazını Cuma günlerinde kılabilmelerine imkân tanınamaktadır. Mesaî saatleri içinde Cuma namazına gidenlerse gayri kanunî olarak gitmek durumunda kalmaktadırlar. (7) Ekalliyetlere mensup din adamlarının, kutsal kitaplarında ifade olunan ve dünya işlerini düzenleyen ve Türkiye Cumhuriyeti Devletinin mer'i kanunları ile de içerik itibariyle çelişen çeşitli konularda görüş beyan etmeleri, kutsal kitaplarının ilgili ayetlerini izah ve şerh etmeleri, kanunların buradaki dinî esasat çerçevesinde tedvin ve tanzim edilmesini istihdaf etmeleri, bu yönde ifade ve telkinde bulunmaları TCK'nun şümülünde değerlendirilmemekte, bunlar Muahedenin teminatı altında bulunmaktadır. Bir Müslüman din âlimi ya da bir vatandaşın Kur'an-ı Kerim'in dünyaya ait ayetlerini şerh ve izah edip bunları savunması, kanunların bunlara göre tanzim edilmesini istemesi, TCK'nun 163. maddesi kapsamında suç teşkil etmektedir. Hatta bir Hadis-i Şerif'i şerh ve izah eden bir din âlimi, hakkında açılan dava neticesinde almış olduğu cezaî mahkûmiyetten ancak Yargıtay'ın bozması ile kurtulabilmiştir. Bir İslam Âliminin, şerh ve izah etmiş olduğu bir hadisten dolayı hakkında ceza davası açılarak tutuklanıp cezaevine gönderilmesi, din ve vicdan hürriyetinin Müslüman kesim için alanın sınırının ne kadar dar olduğunu ayan beyan ortaya koymaktadır. (CEMAL, 1974: 239-256; BAŞGİL, 1979, s. 213-214 dn. 112).

nüşüme tabi tutulmasının bir aracı olarak kullanılması ölçüsünde, tek-parti yönetiminin totaliter bir ruh taşıdığı da söylenebilir (ERDOĞAN, 2002, s. 63-64).

1925 yılında çıkarılan Şapka İktisası Hakkında Kanun ile Şapka hem belli görevlerde bulunan kişiler için giyilmesi zorunlu hale getirilmiş, hem de Türk halkının genel serpuşu şapka olarak belirlenmiş, buna aykırı alışkanlıkların devamı kapsamındaki fiillerin men edilmesi konusunda hükümet yetkili kılınmıştır. Bu kanunun gerekçesinden anlaşıldığı üzere medenileşmenin ve medeni dünyada yer almanın ölçütü ve zorunlu şartı olarak şapka mecburiyeti getirilmiştir. Bu kanunla, her türlü gerilemenin sorumlusu gösterilen İslam Dininin haricî görünümünü sergileyen “takke, fes, sarık” vb. başlıklar terk edilerek medenileşeceğimiz düşünülmüştür. Bu Kanun, 03.12.1934 Tarih ve 2596 Sayılı “Bazı Kisvelerin Giyilemeyeceğine Dair Kanun” ile tamamlanmıştır. 2596 Sayılı kanun ile de, belli kesimlerin belirli mahaller dışında bazı kıyafetleri giymeleri yasaklanırken, din adamlarının da, mabet ve ayin haricinde, ruhani kisve giymeleri men edilmiştir.

30.11.1925 Tarih ve 677 Sayılı Kanunla da, Osmanlıda temelde dinî kimliğiyle sivil bir oluşum olarak yüz yıllarca varlığını sürdüre gelen tarikatların merkezi konumunda bulunan her türlü tekke ve zaviyelerle, Müslümanların ziyaret ettikleri türbeler kapatılmıştır. Tekke ve zaviyelerin kapatılmasına ilişkin kanun ile ülke genelinde mevcut bulunan bütün tekke, zaviye ve türbelerin kapatılması yanında bir kısmı asırlardır İslam kültürünün ve toplumunun bir parçası haline gelen, bir kısmı İslam’ın bir kolu olarak telakki edilen Alevilik geleneğinin bir parçası olan, bir kısmı da Osmanlıdan tevarüs eden toplumsal nitelikteki bazı unvan, sıfat ve makam isimleri ile esasta İslam’ın özü ile bağdaşmayan ve hurafe olarak devam eden bazı dinî kisveli faaliyetler de yasaklanmış ve bu yasağa riayet etmeyenler için cezaî yaptırımlar öngörülmüştür. Bu kanunun yasaklama kapsamına giren, dinî ve toplumsal motifli bu unvan, sıfat ve makam isimleri ile sair faaliyetler şunlardır: “şeyhlik, dervişlik, müritlik, dedelik, seyitlik, çelebilik, babalık, emirlik, nakiplik, halifelik, falcılık, büyücülük, üfürükçülük ve gaipten haber vermek ve mura-da kavuşturmak maksadıyla nüshacılık”. Tekke ve zaviyelerin kapatılmasına ilişkin kanun kapsamında men edilen bazı unvan, sıfat ve makam isimlerinin men edilmesi hususu, 26.11.1934 Tarih ve 2590 Sayılı “Efendi, Bey, Paşa Gibi Lakap ve Unvanların Kaldırılmasına Dair Kanun” ile daha başka bazı unvanların yasaklanması suretiyle tamamlanmak istenmiştir. Bu yasak kapsamında dinî motifli bazı lakap ve unvanların kullanılmasının yasaklanması ile dini işmam eden bazı kelimeler toplumsal hayattan, hatta kişilerin özel hayatın-

dan silinmek istenmiştir⁵. Belki burada yasaklanan lakap ve unvanlardan bir kısmında doğrudan dinî bir motif mevcut değilse de, burada güdülen amacın, eski Osmanlı toplumuna ait bu kavramların, yeni hedefi teşkil eden çağdaş medeniyet düzeyine erişme amacı ile çeliştiği için yasaklandığı söylenebilir. Bu şekilde, tekke ve zaviyelerin kapatılması ve dolayısıyla da tarikatların faaliyetlerinin men edilmesiyle, bazı unvan ve sıfatların yasaklanmasıyla yüz yıllardır var olan dinî gelenek toplumsal alandan atılmak istenmiştir. Devlet bu şekilde dinî faaliyetlerle hayat biçimini mutlak anlamda kendi kontrolü altına alarak bunun toplumsal ayaklarını budamak istemiştir (ÇAHA, 2004: 144-145).

03.03.1924 Tarih ve 430 Sayılı Tevhid-i Tedrisat Kanunu ile de bütün eğitim faaliyetleri Milli Eğitim Bakanlığı bünyesinde birleştirilmiştir. Bu yolla eğitim ve öğretim birliği bir sistem olarak benimsenerek, daha önceden var olan mektep ve medreseler tamamen kapatılmıştır. 430 Sayılı Kanun ile eğitimin sekülerleşmesi, millileşmesi ve tek-tipleştirilmesi amaçlanmıştır. Bu şekilde Milli Eğitim Bakanlığının denetim ve inhisarı dışında herhangi bir eğitim ve tedris faaliyetinin gerçekleştirilmesi men edilmiştir. Tevhid-i Tedrisat Kanunu ile Türkiye’de Cumhuriyetin kurulmasını takiben dinî tahsil ve tedris veren kurumlar meşru eğitim kurumları olmaktan çıkarılarak yasaklanmıştır. Bu kanunun kabulü ile eski medreseler kaldırıldığı gibi, dinin tedris ve talimine imkân veren yeni modern legal kurumlara da izin ve imkân tanınmamıştır. Bu dönemde, İslam Dininin fıkıh, kelam, tefsir, hadis ve sair boyutları ile legal yollardan okutulması ve öğrenilmesi imkânı hukuken ve fiilen ortadan kaldırılarak eğitim hürriyeti esaslı bir şekilde zedelenmiştir (ERDOĞAN, 2002: 82).

Dini toplumsal alandan tecrit etmeye hizmet eden bir diğer kanun da Latin harflerinin kabulüdür. 01.11.1928 Tarih ve 1353 Sayılı Türk Harflerinin Kabul Ve Tatbiki Hakkında Kanun ile yüz yıllarca uygulanmakta olan eski harf sistemi terk edilerek Latin alfabesi benimsenmiştir. Bu kanunun kabulü ile gerek resmî ve özel yazışmalarda, gerek tedrisatta, gerekse gazete, dergi, kitap vb. bütün süreli ve süresiz neşriyat işlerinde ve levha, tabela, ilan, reklâm ve sinema yazılarında, Latin harflerinin kullanılması esası kabul edilmiştir. Bu kanun ile Devlet, kişilerin dinî kaynaklara Arap harfleri ile yazılı kaynaklardan erişebilme imkânı ortadan kaldırılmıştır. Bu Kanunlarla, uzun

5 Bu yasak kapsamında, Müslümanlarla özdeşleşen ve İslam’ın beş şartından birisi olan Hac ibadetini yapanlar için kullanılan “hacı”; İslam literatüründe âlim, fâdil, fâkih anlamına gelen, Osmanlı Devleti döneminde birinci sınıf kadırlarla (hâkim), medrese talebelerine hitaben kullanılan “molla”; Kur’an-ı Kerim’i ezberleyen kişileri nitelemek için kullanılan “hafız”; muallim, müderris vb. anlamlarda kullanılan “hoca” şeklindeki kelimelerin lakap veya unvan olarak kullanılması men edilmiştir. Dâhiliye Vekili Şükrü Kaya Meclis görüşmelerinde, Türklerin bu tür unvanları taşımalarının demokrasi ve cumhuriyet prensipleri ile kabil-i teklif olmadığını belirtmiştir. (BERK, 1973: 154-155, 159-161).

devrede legal yollardan yüksek din bilginlerinin yetişmesi (BAŞGİL, 1979: 124–125) bir yana, basit dinî bilgilerin öğrenilmesi ve öğretilmesinin yolu bile kapatılmıştır.

Önceleri 18.07.1932 Tarihinde Diyanet İşleri Başkanlığı'nca çıkarılan yazı ile Ezanın ve kametin bütün camilerde Türkçe okunması bildirilmiş; aynı yıl içinde İçişleri Bakanlığınca Valiliklere gönderilen bir yazı ile İslam Dininin yaklaşık bin dört yüz yıllık geleneği, sembolü ve şairi haline gelen ezan ve kametin, camilerde ve minarelerde Arapça aslı ile okunması men edilerek Türkçe okunması esası benimsenmiştir⁶. Daha sonra, 1941 yılında TCK'nun 526/2. maddesine konulan bir hükümlerle de (02.06.1941 tarih ve 4055 sayılı Kanununun) bu yasağı ihlal edenlere cezaî yaptırım öngörülmüştür (ALBAYRAK, 2004: 196).

Devletin lâiklik ilkesini esaslı bir biçimde ihlal edecek şekilde dinî alana müdahale etmesi anlamına gelen bir kanuni düzenleme ve uygulama da, 15.11.1935 Tarih ve 2845 Sayılı Kanunla (R.G. 22.11.1935–3163), Evkaf Umum Müdürlüğünce, cami ve mescitlerin hakiki ihtiyaca göre tadilen tasnife tabi tutularak, bunlardan tasnif harici kalacak cami ve mescitlerin, kendilerinden usul ve mevzuata uygun bir şekilde başka bir surette faydalanılması amacıyla kapatılması öngörülmüştür.

Din ve vicdan hürriyetinin bir gereği de ibadet hürriyetidir. Müslümanlar için İslam dininin beş temel şartından birisi de hac ibadetinin yerine getirilmesidir. 1948 yılına kadarki dönemde Müslümanların Hacca gitmeleri yasak idi. Ancak 1948'de döviz tahsisi ile kısmi bir serbestilik getirilmiştir (TANÖR, 1994: 48).

Din ve vicdan hürriyetini tahdit eden, uygulamada aşırı kısıtlamalara neden olan 163. madde TCK'nun ilk metninde mevcuttu. Bu madde kapsamında dini, dinî hissiyatı veya dinen mukaddes tanınan şeyleri alet ederek *her ne suret ve sıfatla olursa olsun* devletin emniyetini ihlal edebilecek harekete halkı teşvik etmek veya bu bapta cemiyet teşkil etmek veya dinî efkâr ve hissiyata müstenit siyasî cemiyetler kurmak, bunlara üye olmak men edilmiştir.

İfade ve örgütlenme hürriyeti kapsamında sol eğilimli örgütlenmelerle düşüncelerin yasaklanmasına yol aralayan TCK'nun 141. ve 142. maddeleri, Kanunun ilk metninde mevcut değildi. Kanuna, 11.06.1936 Tarih ve 3038 sayılı Kanununla dâhil edildi. Birçok kişinin düşüncelerinden dolayı cezalandırılmasına ve bu kapsama giren siyasî partilerle cemiyetlerin kapatılmasına kapı aralayan bu maddeler takip eden yıllarda muhtelif defalar değiştirilerek

6 http://www.medeniyet.com/gecmis/kronoloji_turkiye.asp?; <http://bayraktarlar.sitemynet.com/almanak.htm>

hem cezaları artırılmış, hem de suçun kapsamı genişletilmiştir. 142. maddenin 1936 yılındaki metnine göre suçun teşekkülü için *cebiri ve şiddet* unsurunun varlığı aranırken, 1938 değişikliği ile *cebiri ve şiddet* unsuru kaldırılmıştır. Buna göre, bir düşüncenin propagandası, suçun teşekkül etmesi için yeterli görülmiştir. Bu şekilde, sol fikirlerin içerik olarak anti-demokratik olmaları, yasaklanmaları için yeterli hale getirilmiştir (TANÖR, 1996: 64).

Tek parti döneminde, basın hürriyeti de ağır baskı ve kayıtlara tabi idi. Bu dönemde yürürlükte olan 1913 Tarihli Kanun-u Muvakkate uyarınca Bakanlar Kurulu ülkenin haricî ve dâhilî emniyetini sarsabilecek nitelikte yayınları yapan gazete ve dergilerin yayımını geçici bir süreyle durdurma yetkisine sahip idi. 1925 Tarihli Takrir-i Sükûn Kanunu ile de, Hükûmete “gericiliğe ve isyana yol açabilecek, ülkenin sosyal düzenini ve sükûnunu, güvenlik ve asayişini bozacak” yayınları önleme yetkisi verilmiştir. 25.07.1931 Tarihli Matbuat Kanunuyla daha da ileri gidilerek, Hükûmet *memleketin umumî siyasetine dokunacak* yayınları yapan gazete ve dergileri geçici olarak tatil etme konusunda yetkili kılınarak, basın hürriyeti büsbütün ortadan kaldırılmıştır (TANÖR, 1996: 244; ERDOĞAN, 2002: 83). Yeni Basın Kanunu ile tatil edilen gazetenin sahip ve yazı işleri müdürlerinin bu dönem içinde başka bir gazete çıkarmaları da men edilmekteydi. Yasaklama yönündeki bu kararlara karşı etkili yargı yolları da mevcut olmadığından, basın fiili olarak kendi kendini sansür etme yoluna gitmiştir (TANÖR, 1996: 244). 08.08.1930 Tarihli Kanunla matbaa açmak, dergi ve gazete çıkarmak iyicene zorlaştırılmıştır. Gazete ve dergi sahibi olacaklarla bunların başyazarlarında aranan ayrıntılı şartlar, gazete ve dergilerin çıkarılmasını alabildiğine zorlaştıran ve frenleyen mekanizma olarak işlev görmüştür. 1934 yılında reorganize edilen Matbuat Umum Müdürlüğünün yeni görevleri arasına, “milli matbuatın inkılâp prensiplerine, Devlet siyasetine ve millet ihtiyaçlarına uygun olmasını temin eyleme”ye ilişkin hüküm de konmuştur (ÖZ, 1996: 120). Ayrıca, 28.06.1938 Tarih ve 3511 Sayılı Kanunuyla Basın Birliği kurularak, gazete ve dergiler, bu Birlik bünyesinde birleştirilmek suretiyle tamamen CHP yöneticilerin denetimi altına alınmıştır (KARPAT, 1996: 79–80).

1930–1932 yılları arasında meydana gelen bazı grev eylemleri üzerine, Ceza Kanununda yapılan bir değişiklikle işçilerin grev yapmaları yasaklanmıştır (ÖZ, 1996: 194). Daha sonra bu yasaklama hükmü 08.06.1936 Tarih ve 3008 Sayılı İş Kanuna aktararak işçilere sendikalaşma şeklinde teşkilatlanma ve grev hakkı verilmemiştir. Savaş öncesinde hazırlanan İtalyan İş Kanunu temel alınarak hazırlanan 3008 Sayılı Kanun ile sınıf mücadelesi ve grev gibi bu mücadelenin belirtisi olan her türlü hareket şiddetle tecziye edilerek, işçilerle, işçilere ilişkin meseleler üzerinde siyasî nitelikteki yayınlara müsa-

ade edilmeyerek, işçilere ilişkin kanunlar totaliter bir zihniyetle hazırlanmıştır (KARPAT, 1996: 79–106). Bu kanunî düzenlemeler kapsamında emekçi kesim, sahip oldukları hak, talep ve menfaatlerini savunabilme imkânlarından büyük oranda mahrum bırakılmıştır (TANÖR, 1996: 244).

1924 Anayasasının yürürlüğe girdiği ilk yıllarda, 03.08.1325 (1909) Tarih ve 310 Sayılı Cemiyetler Kanunu yürürlükteydi. Bu Kanun 1938 yılına kadar yürürlükte kalmıştır. 310 Sayılı Kanun kapsamında Devletin bütünlüğünü ihlal etmek, hükümet şeklini değiştirmek, ülkede etnik unsurları siyasî bakımdan bozmak gibi amaçlarla cemiyetlerin kurulması men edilmiştir. Keza, ahlâk ve adab-ı umumiyeye mugayir amaçlar güden, gizli, kavmiyet ve cinsiyet isimlerine ve ilkelerine dayalı, memleket asayişini bozucu cemiyetlerin kurulması da yasaklanmaktaydı. 20.12.1923 Tarih ve 387 Sayılı Tadil Kanunu ile de, Hükümete cemiyetler üzerinde geniş bir denetim yetkisi verilerek, uygulamada bunlar üzerinde yasaklayıcı eylem ve işlemlerde bulunabilme yolu açılmıştır (KÜÇÜK, 2005: 90, 93). 1926 Tarihli Medeni Kanun ile 310 Sayılı Kanunun (MK), cemiyetlerin kuruluşu aşamasında idareye, hoşuna gitmeyen cemiyetlerin müracaatlarını sürüncemede bırakarak faaliyete geçmesini engelleme yetkisi veren hükmü yürürlükten kaldırılmıştır. MK'un bu hükümleri ile cemiyetler izin almaksızın kurulma serbestisine kavuşmakta idi. MK'un 45. maddesi ile gayeleri kamuya ve ahlâka aykırı cemiyetlerin kurulamayaacağı belirtilirken, 71. maddesi ile de, bu tür cemiyetlerin savcılık veya bir ilgilinin talebi ile mahkeme kararı ile fesih olunacağı hükmü getirilmiştir. Bu şekilde hükümetin cemiyetler üzerindeki sınırsız yetkisi giderilmeye çalışılmış ve bu yolla cemiyetlere yargısal güvence sağlanmak istenmiştir. MK'daki cemiyetlere ilişkin bu iyileştirici hükümlere rağmen, 310 Sayılı Kanunun, MK ile çelişen hükümlerinin uygulanmasına devam edilmiştir. 310 Sayılı Kanun, bir cemiyetin faaliyete geçebilmesi için, kuruluşunu idareye bildirerek ilmühaber almalarını öngörmekteydi. Uygulamada idare bu yolla, uygun görmediği cemiyetlerin müracaatlarını sürüncemede bırakıyor, faaliyete geçmelerini engelliyordu. Her ne kadar cemiyetlerin kurulması konusunda MK ile kuruluşta serbestîlik sistemi getirilmek suretiyle 310 Sayılı Kanunun ilgili hükümleri değiştirmiş ise de, bu durumu idareye anlatabilmek bir türlü mümkün olamamıştır. Dolayısıyla 1938 tarihine kadarki dönem içinde kanunî hükümler doğrultusunda cemiyetlerin kurulması hukuken serbest ise de, fiiliyatta bu serbestîlik bir türlü siyasî hayata aktarılamamıştır (TANÖR, 1996: 244; PERİNÇEK, 1985: 99; KÜÇÜK, 2005: 96).

28.06.1938 Tarih ve 3512 Sayılı Kanunla 310 Sayılı Kanun yürürlükten kaldırılarak cemiyetler yeniden düzenlenmiştir. Bu Kanunla, hem cemiyetlerin faaliyete geçebilmeleri için idareden tescil belgesi almaları mecburiyeti ge-

tirilmek, hem de idareye bunların faaliyetlerini durdurma ve kapatma yetkisi verilmek suretiyle, idareye cemiyetler üzerinde etkin bir şekilde denetleme, baskı kurma ve benimsemediği cemiyetleri bertaraf etme imkân ve yetkisi verilmiştir (ÖZ, 1996: 121). Getirilen bu yeni sistemle daha önce mevcut olan fiilî durum hukukileştirilerek, fiilî bir izin sistemi benimsenmiştir (TANÖR, 1996: 244–245). Bu Kanun, cemiyetlere ilişkin yasaklama nedenlerini ayrıntılı bir şekilde düzenlemiştir. Bunları şu şekilde sıralayabiliriz: Emniyet ve asayişe, ahlâka ve genel adaba aykırı cemiyetlerin kurulması yasaktır. Devletin millî bütünlüğünü ve siyasî ve millî birliğini bozma amacı güden cemiyetler kurulamaz. Anayasanın 2. maddesiyle belirlenen altı umdeye aykırı amaç ve gaye güden, din, mezhep ve tarikat esasına dayanan, yerlilik-yabancılık gibi vatandaşlar arsında ayırım doğuran, bölgecilik amacı güden veya bölgeci bir unvan taşıyan, aile, cemaat, ırk, cins ve sınıf esasına ve adına dayanan, gizli çalışan ve gayelerini gizleyen cemiyetler kurulamaz. Milletlerarası amaca dayalı cemiyetlerin kurulması, merkezleri yurt dışında bulunan cemiyetlerin Türkiye’de şube açmaları yasaktır. 3512 Sayılı Kanundaki bu yasaklamalarla, uygulamada, CHP dışında kalan ve onun hoşuna gitmeyen bütün partilerin fiilen ortaya çıkması imkânsız hale gelmiştir (TUNAYA, 1995: 550; TANÖR, 1996: 244–245; TEZİÇ, 1976: 29; KÜÇÜK, 2005: 97).

Tek parti döneminde, toplantı ve gösteri yürüyüşü hürriyeti ile alakalı olarak II. Meşrutiyetin başlarında mevcut olan yaygın hürriyet havası atmosferinde kabul olunarak yürürlüğe konulan 1909 Tarihli İctimaat-ı Umumiye Kanunu yürürlükteydi. Bu kanun ile eklerine göre, toplantı ve gösteri yürüyüşleri için önceden izin alma şartı aranmamaktaydı. Ama tek partili rejimde hâkim olan baskıcı sistemin fiilî şartları içinde, bu hürriyet uygulamada hayata geçirilememiştir (TANÖR, 1996: 245).

Bu dönemde, seçme ve seçilme hakkı şeklindeki siyasî haklar genellikle görüntüden öteye geçememiştir. Çünkü seçimler, iki dereceli olarak açık oy-gizli tasnif esasına göre yapılmaktaydı. Geniş halk kesiminin seçimlerde seçilen vekillerin belirlenmesinde doğrudan bir belirleyiciliği söz konusu değildi. Uygulamada milletvekili adayları doğrudan doğruya CHP liderleri tarafından belirlenmekteydi (ERDOĞAN, 1998: 367–371; GÖZLER, 2000: 56–57; ÖZ, 1996: 71–74, 86).

04.07.1934 Tarih ve 2559 Sayılı Kanun ile polisler, fevkalade hallerde ve Devletin emniyet ve selametini ve içtimaî nizamı tehdit ve ihlal kabiliyetini haiz vaziyetlerde, bu hal ve vaziyetleri ihdas edeceklerinde veya devamına müessir olacaklarına şüphe edilenleri, sebep ortadan kalkıncaya kadar nezaret altına alabilme, umumî ve hususî nakil vasıtalarına vaziyet edebilme

yetkisi ile donatılmıştır. Bu tadil ile kişi güvenliği ile alakalı olarak, bu dönemde, tehlikeli sayılan ya da bu konuda kendinden şüphelenilen herhangi bir kimseyi müzekkeresiz tevkif edip müddetsiz alıkoyma konusunda polise tam yetki verilmiştir (KARPAT, 1996: 79).

1924 Anayasasının 4. Fasıll'ında, kuvve-i kazaiyeye ilişkin düzenlemelere de yer verilerek (m. 53–67), hukuk devleti ve onun bir gereği olan “adil yargılanma hakkı”nın gerçekleşmesi amacıyla, başta yargı bağımsızlığı ve hâkim teminatı olmak üzere bir dizi haklara ve ilkelere yer verilmiştir⁷. Uygulamada, yargı bağımsızlığı ve hâkim teminatının, iktidar partisinin tutumuyla, hatta bazı kanunî hükümlerle aşırı derecede zedelenmiş olması sebebiyle, âdil yargılanma hakkının bihakkın hayata aktarılabilmesi konusunda yargı organlarının görevlerini yerine getirebilmeleri oldukça zorlaşmıştır (SOYSAL, 1987: 49). Anayasanın, yargı bağımsızlığı ve hâkim teminatı konusunda genel ilkeleri koymakla yetinip somut kurallar getirmemesi ve bunlara ilave olunan otoriter rejim şartları, siyasi iktidarın bu konuları dilediği gibi düzenlemesine yol açmış; İstiklal Mahkemesi uygulamaları da iktidara bağlı yargılamanın en uç misallerini teşkil etmek (TANÖR, 1996: 245) suretiyle “âdil yargılanma hakkı”nın aşırı varan derecede zedelenmesinin yolu açılmıştır. Âdil yargılanma hakkının gerçek manada hayata aktarılabilmesinin en az yargı bağımsızlığı kadar gerekli olan bir diğer ilkesi de yargının (hâkimin) tarafsızlığıdır. Yargı istediği kadar bağımsız olsun, tarafsızlığı mevcut değilse, âdil yargılanma hakkının varlığından bahsedebilmek mümkün değildir. Bu anayasada, her ne kadar yargı bağımsızlığı ve hâkim teminatına ilişkin bir takım ilkelere yer verilmiş ise de; bu dönemdeki hâkim ideoloji ve fiili tek parti sisteminin, bireylere karşı kurulu düzeni-sistemi korumak için yargıya belli misyon ve işlevlerin yüklemesi yoluyla yargının tarafsızlığının zedelenmesini önleyici bir anayasal ve ilkesel mekanizma da mevcut değildi.

4. Temel Hak ve Hürriyetlere İlişkin Uygulamalar

Hak ve hürriyetler Anayasada düzenlenmek suretiyle anayasal teminat altına alınmış olmakla birlikte, kanunî metinlerdeki hak ve hürriyetlere ilişkin anayasal teminatları rafa kaldıran baskıcı ve kısıtlayıcı hükümler, uygulamada metin üzerinde kalmamış, gerçekleştirilen baskıcı uygulamalar neticesinde,

⁷ Bu Fasıldaki yargılamaya ilişkin teminat sağlayıcı ilkelerle haklar şunlardır: Yargı bağımsızlığı ve kararlarının bağlayıcılığı (md. 54), hâkimlerin kanunların öngördüğü durumlar haricinde azledilememeleri (hâkim teminatı) (md. 55), Mahkemelerin örgütlenişinin, görev ve yetkilerinin kanunla düzenlenmesi (md.53), hâkimlerin özlük haklarının kanun ile belirlenmesi (md. 56), Hâkimlerin özel ya da kamusal başka görev alamamaları (md. 57), yargılamanın aleniliği (md. 58), savunma hakkı (md. 59), hiçbir mahkemenin görev ve yetkisi içindeki bir davaya bakmaktan kaçınmaması (md. 60).

hak ve hürriyetler rejimine ilişkin anayasada mevcut olan iyimserlikler büyük oranda ortadan kaldırılmıştır.

Çıkarılan çeşitli inkılâp kanunları ile bunlara dayalı olarak gerçekleştirilen uygulamalar, çoğu kereler zecri tedbirleri de beraberinde getirmiştir. İstiklal Mahkemelerinin gerçekleştirdikleri siyasi yönü daha baskın olan yargılama faaliyetleri ile âdil yargılanma hakkı rafa kaldırılmış, çoğu kereler hukukî olmaktan ziyade siyasî kararlar verilmiştir (ERDOĞAN, 2002: 83; GÖZLER, 2000: 56–57). Hatta gerçekleştirilen yargılamalar kapsamında, şapka kanununa muhalefetten dolayı, bazı kişilere beş yıl, bazı kişilere on yıl, bazı kişilere on beş yıl hapis cezası verilirken, bazı kişilere idam cezasına kadar varan yaptırımlar uygulanmıştır (ERDOĞAN, 2002: 83; GOLOĞLU, 1982: 22; ÇAVDAR, 1995: 286–287). Özellikle Şapka kanununa muhalefet edenler hakkında sıkı ve zecri uygulamalar gerçekleştirilmiştir⁸. Her ne kadar Anayasada hukuk devleti ve onun bir gereği olan âdil yargılanma hakkına ilişkin bazı temel ilkelere yer verilmiş ise de, uygulama büyük oranda aksi yönde gelişmiş ve yargıya ilişkin olarak ciddi anlamda sorunlar yaşanmıştır. Bu dönem uygulamalarında âdil yargılanma hakkını zedeleyen bir diğer husus da, hâkim otoriter-baskıcı sistemin bir neticesi olarak mahkemelere ve hâkimlere yüklenen “devrimleri koruma” yönündeki fiili misyondur. Yargıya yüklenen bu misyon, onun tarafsızlığı zedeleyerek, âdil yargılanma hakkını bertaraf etmiştir. Çünkü, hukuk devleti ve âdil yargılanma hakkı, yargının süjeler karşısında tarafsızlığını zorunlu derecede gerekli kılmaktadır. Yargının hakkın teslimi, haksızlığın telafi edilmesi, kısaca adaletin tahakkukundan başka bir işlevi olamaz. Yargıya yüklenen cumhuriyet ve devrimleri koruma misyonu, onları bireylere karşı bu değerleri koruma adına taraf haline getirerek yargının tarafsızlığı büyük oranda zedelenmiştir. Bu konuda yaşanan sorunlar, sadece İstiklal Mahkemelerinden kaynaklanmamış, bu mahkemeler 1927 yılında, kendilerine yüklenen işlev ve misyonu bir dereceye kadar (fiili olarak) tamamladıktan sonra, benzer işlevi (o boyutta olmasa da) olağan mahkemeler yerine getirmiştir⁹.

8 İskilipli Atıf Hoca, Şapka Kanununun yürürlüğe girdiği tarihten takriben bir buçuk yıl önce (1924) neşrettiği ve neşirden önce de Maarif Vekâletinden izin ve takdir aldığı “Frenk Mukallitliği ve Şapka” isimli 32 sayfalık risaleden dolayı 04.02.1926 yılında idam olunmuştur. http://www.davetci.com/d_biyografi. 05.01.2005.

9 Bu dönemde adaletin gerçekleşmesi yönündeki yargılama faaliyetlerinin en önemli unsurlarından birisi olan savcılık kurumuna da, (asıl işlevini zedeleyecek şekilde) bir tarafı (devlet ve devrimleri bireylere karşı) koruyucu nitelikte, amacını aşan aşırı görev ve işlevler yüklediğine şahit olunmaktadır. Savcıların asıl görevi sadece bir taraf lehine koruyucu işlevleri yerine getirmek değil, kanunun uygulanmasını sağlamak için, ulaştığı deliller muvacehesinde dava açmak suretiyle adaletin gerçekleşmesine katkıda bulunmaktır. O, taraflardan birini tutarak tarafkırane hareket edemez. Gerek sanığın aleyhine gerekse lehine delilleri araştırarak adaletin gerçekleşmesine hizmet eder. Bir tarafta yer almak, karşı tarafın ihmal olunması olgusunu ortaya çıkarabilecektir. Savcı, suçla mücadele edilirken, elinde sahip olduğu kamusal yetki ile devletin bir organı olarak sanığı da korumak zorundadır. Sanığın menfaatine olan durumları ortaya çıkarmakla, yine toplum çıkarına hareket etmiş olmaktadır (YURTCAN, 1986: 109). Oysa bu

Şarkta gerçekleşen Kürt isyanının bastırılmasını takiben, isyana iştirak eden asilerle, onlara destek verenler ve bu arada bazı gazeteciler çok sert muameleye maruz kalmışlardır. Takrir-i Sükûn Kanunu ve İstiklal Mahkemeleri uygulamalarından ilk nasiplenen parti Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası (TCF) olmuştur. Cumhuriyet rejiminin kurulmasını takiben 1946 yılına kadarki dönemde deneme amaçlı da olsa iki kez çok parti denemesi yaşanmış ise de bunda başarılı olunamamıştır. Bu dönem içinde ilk muhalefet denemesi, TCF'nın 17.11.1924 tarihinde kurulması ile gerçekleşmiş ise de, bu partinin ömrü pek uzun olmamıştır. Şarkta gerçekleşen Şeyh Sait İsyanının bastırılması çabaları ortamında, Ankara İstiklal Mahkemesi, açıkça ispat olunmamış olmakla birlikte, "İrtica niteliğinde yapılan kışkırtmalar ve propagandaların dini ve dinin mukaddes saydığı kavramlarını siyasî isteklerine araç yaptığının ispatlanmış olması nedeniyle TCF'nın durum ve çalışma türü üzerinde Hükümetin dikkatinin çekilmesi için savcılığa bilgi verilmesine" karar vererek, TCF ile şark isyanı arasında ilişki kurmuştur (KARPAT, 1996: 60). Şark İstiklal Mahkemesi de, yöredeki TCF örgütlerinin kapatılmasına karar vermiştir. Hükümet de, bu kararların akabinde, Şark ve Ankara İstiklal Mahkemeleri'nin kararlarına da atıf yapmak suretiyle, 03.06.1925 tarihli toplantısında *vatandaşların aldatılmaktan ve kışkırtılmaktan korunması* gerekçesine istinaden, Takrir-i Sükûn Kanunu uyarınca TCF'nin kapatılmasına karar vermiştir (ÇAVDAR, 1995: 276; KABASAKAL, 1991: 115–116). Bu partinin kuruluş ve faaliyetleri, Türkiye'ye çok partili hayatı getirmeye yetmemiş; TCF'nın kurulması akabinde gelişen olaylar, devrimlerin demokratik ortam içinde gelişip kökleşmesinin imkânsız olduğunu savunanların galip gelmesi sonucunu doğurmuştur (ALDIKAÇTI, 1982: 97).

İkinci çok parti denemesi Serbest Cumhuriyet Fırkasının (SCF) kurulması ile yaşanmıştır. Bizzat Mustafa Kemal'in talebi üzerine Fethi Okyar tarafından, gerçek anlamda çok partili bir siyasî hayata geçmek için değil, büyük oranda sınırlı bir işlevi yerine getirmek ve büyük oranda harice karşı bir gö-

dönemde Mustafa Kemal Atatürk'ün arşivleri arasında yer alan "Özel Kalem Müdürlüğü/214-09.10.1925/124 Sıra Numaralı" yazıda, "savcı'lardan *Devrim savcıları*" şeklinde bahsedilerek, ona devrimlerin bütün gerek ve erekleri çerçevesinde en kiskanç ve uzaklara kadar gözetleyici, duyarlı nöbetçiler halinde bulunmaları yönünde birincil derecede bir görev yüklenmiştir (ÖZKAN, 07.02.2002). Yüklenen bu önemli işlev sebebiyle, uygulamadaki hâkim baskıcı uygulamaların da bir neticesi olarak, bu tutumun bir hukuk devletinde olması gereken savcılık kurumu ile bağdaşır bir yanı bulunmamaktadır. Çünkü savcı, ceza yargılaması faaliyeti içinde, hâkimden sonra gelen en önemli kişidir. Hâkim önüne getirilen caza uyumsuzluğunu çözen kişi olarak birinci planda rol oynarken, onun önüne uyumsuzluğu getiren ve bunun için gerekli araştırma ve hazırlığı yapan savcının da önemli rolü inkâr olunamaz. Ceza yargılaması içinde savcı iddia faaliyetini yürüten süjüdedir. Savcı bu işleviyle neticede adalete hizmet eden bir kişidir. Savcılık ve mahkemeler adaletin gerçekleşmesine hizmet eden kuruluşlar olarak faaliyetlerini yürütürler. Her ne kadar savcının yaptığı iş *yanı* değilse de, o hâkimle birlikte bir uyumsuzluğun çözümlenmesinde ve suçların cezalandırılmasında büyük bir paya sahiptir (YURTCAN, 1986: 103–108). Bu yolla savcıların her iki taraf içinde koruyucu delillere ulaşarak adaletin gerçekleşmesi yerine büyük oranda hak ve hürriyetler aleyhine diğer yanda yer almasının önünü aralamıştır A.K.

rüntü oluşturmak (KARPAT, 1996: 73; ATAY, 1984: 463–466) için 12.08.1930 günü kurulan SCF, kendisine biçilen sadece “tenkit ve murakabe” rolü ile sınırlı kalmayıp, beklentileri aşarak ciddi bir muhalefet partisi rolünü oynamaya, iktidardan hoşnut olmayan bütün kesimleri bünyesinde barındırmaya başlayınca, Mustafa Kemal’in de CHP’den yana tavır koyması ile birlikte, o tarihlerde siyasî partilerin tabi olduğu Medeni Kanun hükümlerine aykırı bir şekilde¹⁰ Genel Başkan Fethi Okyar tarafından fesholunmuştur. Bu dönemde kapatılan ya da kurulmasına mani olunan başka partiler de olmuştur. 1930–1931 yıllarında kurulmak istenen Türkiye Cumhuriyeti Amele ve Çiftçi Fırkası ile Lâyık Cumhuriyetçi İşçi ve Çiftçi Fırkasının faaliyete geçmesine hükümetçe izin verilmemiştir. 29.09.1930 tarihinde Adana’da kurulan Ahali Cumhuriyet Fırkası, 21.01.1931 tarihinde Bakanlar Kurulu kararı ile kapatılmıştır. Sosyalist Demokrat Fırkanın canlandırılma çabaları da, bu uygulamalar neticesinde akim kalmıştır (KABASAKAL, 1991: 125; KARPAT, 1996: 74). Hükümet, CHP dışındaki partilere, ya daha kuruluş aşamasında izin vermemiş veya kurulsalar bile çok geçmeden onları kapatmış veyahut da kapanmak zorunda bırakmıştır. Bu şekilde yeni partilerin kuruluşuna kanunlar izin verse de, hükümet bunu hoş karşılamadığını ortaya koymuştur (KABASAKAL, 1991: 125). SCF’nin feshi tarihinden 1945’de Millî Kalkınma Partisinin kuruluşuna kadarki dönemde, kesintisiz otoriter fiilî bir tek parti yönetimi hâkim olmuştur.

TCF’nin kapatılmasını takiben baskıcı uygulamalar basın organlarına yönelmiştir. Bu uygulamalar kapsamında birçok gazete kapatılmış, yazarlarla gazete ve dergi sahipleri hakkında birbirini takip eden davalar ve mahkûmiyetler gerçekleşmiştir¹¹. Sol eğilimli gazete ve dergilerde *sosyal düzeni bozucu*, sair gazete ve dergilerde de *dini siyasete alet edici* nitelikte yazılar yazıldığı belirtilmiştir (ÇAVDAR, 1995). Dolayısıyla Hükümet, gerçekleştirdiği baskıcı uygulamalar kapsamında kendi denetiminde olmayan dinci, liberal ve sol eğilimli muhalif gazete ve dergilerin büyük ekseriyetini 1925 yılında kapatmıştır (ERDOĞAN, 2002: 83). Hükümete olağanüstü yetkileri veren Takrir-i Sükûn Kanunu ile basın ve siyasi muhalefet tamamen susturularak (ERDOĞAN, 2003: 62–63; ÖZ, 1996: 71–74) CHF haricindeki tüm potansiyel iktidar namzetlerinin ortadan kaldırılması mümkün kılınmıştır. Bu şekilde, CHF ve zihniyeti, hem siyasî, hem de toplumsal hayatta tamamen rakipsiz hale gelmiştir (ERDOĞAN, 2002: 83; GÖZLER, 2000: 56–57).

10 Medeni Kanun’un 49. maddesine göre, cemiyetlerin feshine dernek genel kurulu karar verir. SCF ise genel başkanı tarafından fesholunmuştur.

11 Hükümetin Takrir-i Sükûn Kanununa istinaden kapattığı gazeteler şunlardır: *Tevhid-i Efkâr*, *İstiklâl*, *Son Telgraf*, *Aydınlık*, *Orak Çekiç* ve *Sebilürreşat*, *Sayha*, *Sadayı Hak*, Trabzon’da çıkan *İstikbal* ve Kahkaha ile İstanbul’da çıkan *Presse du Soir* isimli gazete ve dergiler (ÇAVDAR, 1995: 275–277; ÖZ, 1992: 95).

Bu dönemdeki baskıcı uygulamalardan sol eğilimi temsil edenler de nasipenmişlerdir. Bu uygulamalar neticesinde bu kesimden olanların bir kısmı yurt dışına çıkmak zorunda kalırlarken, Türkiye’de kalanlar da aşırı baskılara ve yargılamalara muhatap olmuşlar ve bu yargılama neticesinde çeşitli cezalara uğramışlardır (ÇAVDAR, 1995: 288–289).

Bu dönemde uygulanan yasaklardan en sıkı olanlarından bir kısmını da, din ve vicdan hürriyetine yönelik olanlar teşkil etmektedir. Tek parti döneminde lâiklikle birlikte din, vicdan ve ibadet hürriyeti de, bir bütünlük halinde, anayasal-normatif güvence altında idi. Fakat uygulamada din, vicdan ve ibadet hürriyetinin büyük oranda kâğıt üzerinde kaldığına şahit olunmuştur. Anayasada açıkça “Hiçbir kimse ...mensup olduğu din ve mezhepten dolayı muaheze edilemez (m. 75)” demek suretiyle din ve vicdan hürriyeti anayasal teminat altına alınmış olunmakla birlikte; gerek kanunî düzenlemeler itibarıyla, gerekse uygulamada çocukların ne dinlerini öğrenmeleri için kanunî bir kurumun teşekkülüne, ne de kişisel olarak öğrenmelerine müsaade edilmiştir. Her ne kadar Tevhid-i Tedrisat Kanunu ile Milli Eğitim Bakanlığı’nca, yüksek din uzmanları yetiştirmek için, Üniversitede bir İlahiyat Fakültesi açılması ve imam-hatiplik gibi dinî hizmetlerin görülebilmesi için ayrı okulların açılması esası düzenlenmiş ise de, uygulamada toplumun bu yöndeki ihtiyaçlarına cevap verecek kapsamda dinî tedris mektepleri açılmamıştır. Bunlar toplumdaki yaygın dinî eğitim ihtiyacını karşılamaktan büyük oranda uzak kaldıkları gibi, 1930 yılına gelindiğinde de kapatılmıştır. Diğer yandan Okullarda 1948’e gelinceye kadar, Devlet, resmi organlar yoluyla toplumun dinî tedris ihtiyacını giderebilmelerinin legal yolunu kapamakla kalmamış, kişilerin kendi çabaları ile gerçekleştirmiş oldukları dinî kaynaklardan faydalanma faaliyetlerini de sıkı takibata tabi tutarak cezalandırmıştır. Dahası camilerde Müslümanlara namaz kıldirmaları için gerekli olan imam-hatiplerin yetiştirilmesine bile imkân ve ortam sağlanmamıştır. Bu nedenle birçok cami imamsız kalmış, Müslüman kesim cenazelerini dinî usullere göre defnedip yıkayacak kişileri bile bulamaz hale gelmişlerdir (KARPAT, 1996: 230, 231; EDİP, ty.: 76).

Müslüman kesimin uygulamada, dini tedrisat imkânından, bu kapsamda Kur’an-ı Kerim’i yüzünden okumayı öğrenme, aslından anlama, ibadet için gerekli bilgi ve eğitim ihtiyacını giderme imkânından mahrum kılınmasının kaynağını, harf inkılâbı ile Tevhid-i Tedrisat Kanunu oluşturmaktadır. Harf İnkılâbı Kanunu kapsamında, “her türlü hususî ve resmî yazışmalarla matbuat işlerinde ve tedrisatta” yeni Türk harflerinin kullanılması mecburiyeti getirilerek, bazı dinî konularda ve alanlarda Türkçe kaynakların yetersiz olması, hatta çoğu konularda hiç kaynak olmayışı sebebiyle, ilgi duyanların Dinî ko-

nularda Arapça aslından faydalanmak amacıyla da olsa Arapçayı öğrenmeleri, Arap harfleri ile yazılı dinî kaynaklardan yararlanabilmeleri, bu amaca yönelik tedrisatta ve neşriyatta bulunabilmeleri tamamen men edilmiştir. Bu kapsamda Kur'an-ı Kerim'in yüzünden okunması ve öğrenilmesi bile uygulamada sıkı takibata maruz kalmıştır¹². Hatta, en azından namazı kılabilmek için gerekli olan namaz surelerinin alenen öğrenilip okunmasına bile izin verilmemiş, camilerde, gizli gizli gerçekleştirilen namazda okunacak ayet ve sureleri okuma ve öğrenme çabaları, sıkı takibe maruz kalmış, yakalanan hocalar, cürm-ü meşhut kapsamında sorgulama ve takibata maruz bırakılmıştır (EDİP, ty.: 30). Ayrıca Arapçanın öğrenilmesinin yasaklanması yanında uzunca bir süre yeni Türk harfleri ile yazılmış Türkçe mealli Kur'an-ı Kerim, Hadis kitapları ve sair dinî kaynaklar da ya çok yetersiz olduğu ya da hiç mevcut olmadığı için, Müslümanlar mensup oldukları İslam Dinine ait bilgilerden büyük oranda mahrum bırakılmıştır¹³.

Karpat, 1930–1940 yıllarında din üzerine konulan tahditlerin sebebinin dine karşı içten içe beslenen bir düşmanlık olmadığını belirterek, amacın İslamiyet'i kontrol altında tutmak ve reformların toplumda kökleşmesine imkan vermek için görülen acil ihtiyaçtan doğduğunu söylemektedir (KARPAT, 1996: 233). Oysa İslam Dinine yönelik olarak yürütülen politikalar o kadar katı olmuştur ki, bu durum, toplumun büyük bir kesiminde, gerçekleştirilen bu tür uygulamalar nedeniyle, "lâikliğin dinsizlik" olarak algılanması yönünde bir inanç ve kanaatin yerleşmesine neden olmuştur. Lâiklik uygulamaları kapsamında, takriben bin dört yüz yıllık İslam tarihi boyunca Müslümanların yaşadıkları toplumlarda Peygamberin dili olan Arapça lisan ile okunan ve bu haliyle İslam'ın bir simgesi olarak yer eden "ezan"ın asıl orijinalinden değiştirilerek Türkçe okunması zorunluluğunun getirilmesi; Kur'an'ın Arapça aslından okunmasına yönelik gerek legal gerekse fiilî imkan ve kurumsal ortamlar sağlanmadığı gibi, kişilerin bu tür ihtiyaçlarını gidermeye yönelik

12 Bir öğrencim geçenlerde bana ...Sahaftan aldığı tarihî bir broşürü hediye etti. Üzerinde CHP Programı yazmaktaydı. Kapağın alt yazısı şöyleydi: "Partinin Dördüncü Büyük Kurultayı Onaylamıştır". Tarih ise Mayıs 1935. Siyaset bilimci olarak partilerin tarihiyle ilgilendiğim için buna çok sevindim. Arşivime yeni bir materyal ekleyeceğimi düşündüm. Ancak, kapağı kaldırınca şaşırđım. Eski yazılı bazı sayfalar vardı. Önce bunun Osmanlıca metin olduğunu sandım. Sonra Kur'an'dan bir cüz olduğunu gördüm. Bu, malzemeyi sahafa getiren bir vatandaşımızın veya ailesinden birinin hazırladığı bir şeydi. Dışardan bakınca CHP programı, kapağı açınca bir cüz. Çocukluk yıllarında bazılarımızın yaptığı gibi. Ders kitaplarının arasına Teksas, Tommiks gibi çizgi romanları koyarak okumamız. Bu niye yapılmış olabilir? 1935'i ve sonraki yılları hatırlarsak bir mana verebiliriz. Tek parti diktatörlüğü dönemi. Din özgürlüğü yoktu. Din eğitimi yasaktı. Demek ki, dinini öğrenmek isteyen vatandaş böyle bir yola başvurarak Kur'an okuduğunu kamufle etmeye çalışmıştı. Belki evine jandarma baskını olduğunda bir Kur'an cüzü yakalatmak istememişti. Bu uyduruk bir senaryo olamaz, çünkü bu tür pek çok olayın delilleri ve şahitleri var. Atilla YAYLA, "CHP Programı'nda Kur'an Cüzü", Yeni Şafak Gzt., 21.04.2015.

13 "Son yirmi yıl içerisinde Türk gençliğinin büyük çoğunluğu, herhangi bir resmî din öğretimine tabi tutulmadan yetiştirildi. Eskiden gençliğe nasıl İslam doğması aşılandı ise, bu devrede de Batı pozitivizmi öğretildi" (ADIVAR, 1951: 119–129).

çabalarının da men edilmesi; bazı camilerin kışlaya çevrilmesi¹⁴, bazılarının kapatılması veya yıkılması ya da amacı dışında kullanılması; dinî muhtevalı neşriyatın men olunması; dinî içerikli fikirlerin ifade olunmasına izin verilmemesi; Müslüman kesimin İslam'ın beş temel şartından birisi olan hacca gitmelerine müsaade edilmemesi gibi uygulamalar, halkın büyük kesimi nezdinde "lâikliğin dinsizlik" olarak algılanması olgusunu ortaya çıkarmıştır.

Tek parti döneminde dinî ifade ve örgütlenmeye ilişkin yasaklama yönündeki uygulamaların birçoğunun normatif kaynağını ise TCK'nun 163. maddesi oluşturmuştur. Bu kanun kapsamında iki kişinin bir araya gelmesi bile, örgütlenme kapsamında değerlendirilerek kişiler takibata maruz bırakılmıştır. Bu dönemde gerçekleştirilen baskıcı uygulamalar neticesinde, belirginlikten uzak hükümleri içeren TCK'nun 163. maddesi uygulaması kapsamında, içeriği itibariyle siyasî amaçlara yönelik bilgileri ihtiva etmeyen, sırf tevhid hakikatini açıklayan bilgileri içeren kitap, dergi ve sair neşriyatların bir araya gelinerek okunması; bunlarının basım ve satış işlerinin organize edilmesi fiilleri *dinî efkâr ve hissiyata müstenit siyasî cemiyetler* kapsamında değerlendirilerek takibat ve yaptırıma maruz bırakılmıştır. 1940'lı yıllarda TCK 163. maddeye istinaden 74 ceza davası açılmış ve bu davalar neticesinde 119 kişi çeşitli cezalara çarptırılmıştır (CEMAL, 1974: 199, 266–331).

Bu dönemde Türkçe ibadet yönünde uygulamalar da gerçekleştirilmiştir. Dinde reform ve dinin Türkîleştirilmesi kapsamında F. Köprülü'nün başında bulunduğu İslam'da İnkılâp Komitesi, ilk tedbir olarak, *sıhhî camilerin yapılmasını, Kur'an ve Ezan'ın Türkçe okunmasını, ibadette musikiye yer verilmesini* teklif etmiştir (KARPAT, 1996: 70; ATAY, 1984: 393–394). Bütün bu uygulamalar, Devletin, lâiklik ilkesini kökünden ihlal edecek şekilde din ve vicdan hürriyetinin özünü zedeleyerek, din üzerinde, müdahale yoluyla reform yapma amacına matuf bulunmaktadır. Amaç yeni kurulmakta olan rejime uygun bir dinin ortaya çıkarılması; bu rejimle çelişen dinî ibadet ve geleneklerin revize edilmesidir.

Bu dönemde dinî neşriyatlara karşı da çok sert tavırlar alınmıştır. 1945 yılında Matbuat Umum Müdür Muavini İzzettin Nişbay imzasıyla İstanbul gazetelerine gönderilen şu yazı, hükümetin o dönemde dinî neşriyata karşı

14 Başbakan Tayyip Erdoğan'ın CHP Grup Başkanvekili Muharrem İnce'nin TBMM Genel Kurulunda laf atması üzerine şu iddiada bulunur: "İsmet Paşa'nın sayesinde bu ülkenin ne bedeller ödediğini biz biliyoruz. Gazi Mustafa Kemal Atatürk, Konya Alaattin Camii ile alakalı olarak İnönü'ye talimat veriyor, 'burayı restore ettir' diyor. Çünkü 'ahır' olarak kullanılıyordu. Temizletmiyor, restorasyonunu yaptırmıyor. Ebediyete intikal ediyor Atatürk, orayı restore etmek de bize kalıyor. Haber var mı?" CHP Genel Başkanı Kemal Kılıçdaroğlu, bu iddiaya karşı bir gün sonra partisinin grup toplantısında şu cevabı veriyor: "Camilerle ilgili geçmişte şu yapıldı bu yapıldı. O camilerde bu ülkeyi savunmak için, bizim çocuklarımız için şehitliği göze alan askerler, insanlarımız kalıyordu. Çünkü kışla, yer yok. Nereye bırakacağız bunları bu askerlerimize nerede bakacağız". "Kışla Yok, Yer Yok Asker Nerede Kalacaktı?", *Zaman Gzt.*, 13.07.2011; "Ahır Savunması: Camide Asker Kaldı", *Bugün Gzt.*, 13.07.2011.

takındığı sert tavrın derecesini ortaya koymaktadır: “Gazetelerinizin son günlerdeki neşriyatı arasında dinden bâis yazı, mütalâa, îmâ ve temsillere rastlanmaktadır. Bundan sonra din mevzuu üzerinde gerek tarihî, gerek temsilî, gerekse mütalâa kabilinden tevakkî edilmesi ve başlanmış bu gibi tefrikaların en çok on gün zarfında nihayetlenmesi...” (EDİP, ty.: 32-33)¹⁵. Hükümet bu yazı ile dinî argümanların süreli yayınlardan da tamamen ayıklanmasını amaçlamaktadır.

Diğer yandan, Hükümetin din hürriyetine yönelik olarak gerçekleştirmiş olduğu en ağır önlemlerden birisi de, Müslümanların kutsal ibadet mekânları olan camilere yönelik uygulamalar oluşturmaktadır. 2845 Sayılı Kanun kapsamında memleketin muhtelif yerlerinde, kutsal ibadet yerleri olan Camilerden yüzlercesi kapatılmış, bazı camiler cami olmaktan çıkarılarak hangar haline getirilmiş, birçok cami yıkılmış, bir kısmı satılmış, bir kısmı depo ve ahır olarak kullanılmış, bir kısmı da askerî kışlaya çevrilmiştir¹⁶.

Din ve vicdan hürriyetine yönelik uygulamalar kapsamında Ezan ve kameletin cami ve minarelerde Arapça aslı ile okunması yasağını ihlal eden binlerce kişi tutuklanarak cezalandırılmıştır (EDİP, ty.: 66).

15 Dâhiliye Vekâleti Matbuat Umum Müdürü Vedat Nedim Tör, Sebilürreşat Mecmuası tarafından neşrolunan “Hazret-i Muhammed’e dair bir eserin toplatılması üzerine” Sebilürreşad’a hitaben göndermiş olduğu 17.05.1943 Tarih ve 653 Sayılı resmî yazısı: “Muhterem Efendim.

Mektubunuzu aldım. Biz her ne şekil ve surette olursa olsun memleket dâhilinde dinî neşriyat yapılarak dinî bir atmosfer yaratılmasına ve gençlik için dinî bir zihniyet fideliği vücuda getirilmesine taraftar değiliz. Zât-ı Âlîlerinin herkeşçe de müsellemler olan ilim ve faziletinize hürmetkârız. Ancak günün bu kabil neşriyata tahammülü olmadığını siz de takdir edersiniz” (BAŞGİL, 1979: 9–10, dn. 3).

16 (KARPAT, 1996: 69). Afyon’un en büyük camii olan tarihî Kışla Camii yıktırılmıştır. (EDİP, ty.: 32). Askerî kışlaya çevrilen camilerden birisi de, İstanbul’un İncisi ve sembolü hükmünde tarihî bir değeri haiz olan Sultan Ahmet Camii’dir. İstanbul’un Eminönü ilçesi sınırları içinde toplam 113 cami yıkılmıştır. Bu ilçe sınırları içinde halen faal olan camilerin sayısı 98 tane dir. bkz. (HEYET, 1984: 229–234). 1926–1949 yılları arasında Türkiye genelinde 384 cami, 248 cami arsası, 694 mescit, 379 mescit arsası, 1 namazgâh, 4 namazgâh arsası Gen. Müd. İd. Mec. Teklifi ve Bakanlar Kurulu kararı ile satılmıştır. 1926–1949 yılları arasında, 150 cami, 143 cami arsası, 244 mescit, 244 mescit arsası, 3 namazgâh, 4 namazgâh arsası İstimplâk edilmiş ya da sair yollarla satılmıştır. Geniş bilgi için bkz. (ÖZTÜRK, 1995: 543).

Hatay’ın Hassa İlçesine bağlı Eğribucak köyünde yaşamakta olan 93 yaşındaki Mehmet Metin, Adnan Menderes döneminde kadar camilerin bazılarının hâlâ askerî kışla olarak kullanıldığını ve bu gerçeklere kendilerinin bizzat şahitlik ettiklerini anlattı. 13 Nisan 1943’te vatani görevini yapmak üzere memleketi olan Hatay’ın Hassa ilçesinden yola çıktıklarını belirten Metin yaşananları şu şekilde anlatıyor: “Biz yola çıkmadan önce Hassa’daki camide 3 gün davul çalındı. Daha sonra yola çıktık ve Gaziantep’in Fevzipaşa ilçesine geldik. Fevzipaşa’dan sonra Adana’nın Ceyhan ilçesinde bulunan Muradiye Camii’ne tabiri caizse bizi tıktılar. Günlerce orada yattık. Bizden başka Kadırlı, Kilis ve Osmaniye şubesinden gelen askerler de vardı”. “Ben Sultanahmet Camii’nin dışındaki eski yazıları okumaya çalışıyordum. Orada bir gece yattık. Caminin içi asker doluydu ve nefes almak mümkün değildi. Doğru dürüst tuvalet bile yoktu. Her taraf pislik içindeydi. Ne bizlere bakan ne de etrafı temizleyen birisi vardı. Zaten ibadet yapılmıyordu. Bazı askerler tuvaletlerini bile burada yapıyorlardı”. “6 ayda bir askerler Sultanahmet Camii’nde toplanıyorlardı. Zaten asker nereye gidiyorsa oradaki camiler kışla oluyordu. Sevkîyat hep camilerde oluyordu. Camiler namaz kılmak için pek kullanılmıyordu”. “(Sultanahmet Camisinin) İçerisi tıkabasa asker doluydu. Halı, hasır her şey vardı... Onların üstünde yatıyorduk. Parkalarımızı sırtımıza alıyorduk, ayakkabılardan ve postallardan da yastık yapıyorduk. Sultanahmet Camii içerisinde türkü söyleyenler, tuvaletini yapanlar, her türlü pisliği yapan askerler vardı. Caminin ne olduğunu bilmeyen askerler vardı içimizde”. “Sultanahmet’i Koğuş Yaptılar Her Yer Pislikti”, *Yeni Şafak Gzt.*, 27.04.2012.

Bu dönemde örgütlenme hürriyetinin varlığından bahsetmeye de imkân bulunmamaktadır. CHP'nin dernekler konusunda benimsemiş olduğu politika, tamamen sivil oluşumlar olması gereken dernekleri bizzat partili kişilere kurdurma yoluna yönelmiştir. CHP bu yolla, çeşitli kamu politikalarının belirlenmesinde ve uygulanmasında ve Kemalist ideolojinin bunlar vasıtasıyla işlenerek topluma yayılıp benimsetilmesinin sağlanmasında, partinin kendi ideolojisinin topluma aktarılmasında derneklere köprü olma işlevini yüklemiştir (ÖZ, 1996: 195). Bu amaca hizmet etmeyen derneklere katıyetle izin verilmemiştir. Keza, sendikaların kurulması, grev ve lokavt yapılması yasaktı. Hatta bu yasakların faydalarını hararetle savunan makaleler gazetelerin köşe yazılarında sık sık boy gösteriyordu. Dönemin tek hâkimi olan CHP yeni program ve söylemiyle sendika kurma ve grev ve toplu sözleşme vb. temel işçi haklarına karşı belirgin bir tavır içinde idi. Kurulan örgütler ve gösteri yürüyüşleri, sadece CHP'den ve hükümetten alınan icazetle hayata geçirilebiliyordu (ÇAVDAR, 1995: 339).

İkinci Dünya Savaşı yıllarında Türkiye'de de ciddi anlamda kısıtlayıcı tedbirlere yönelinmiştir. Bu tedbirlerin başında örfi idarenin ilan olunması gelmektedir. 25.04.1940 tarih ve 3832 Sayılı kanunla, önce Trakya ve Marmara bölgesinde sonra da sair bölgelerde, hükümete memleketin emniyetinin sağlanması amacıyla dilediği her türlü tedbiri alma yetkisi veren örfi idare ilan olunmuştur. Örfi idare çok partili hayata geçiş yıllarına kadar sürdürülmüştür (ÇAVDAR, 1995: 388). Bu kapsamında gerçekleştirilen uygulamalardan en fazla Basın etkilenmiş, sıkıyönetim en ağır yumruğunu basın üzerinde hissettirmiştir. Türkiye'de basının en büyük kesimi İstanbul'da olduğu ve basının Türk siyasî hayatında haiz olduğu önem dikkate alındığında, hükümetin çoğu kereler siyasî amaçlarla gerçekleştirmiş olduğu bu uygulamalar basın için büyük handikaplar oluşturmuştur (KARPAT, 1996: 130). Bu dönemde birçok gazete ve dergi sıkıyönetim ve hükümet tarafından kapatılmıştır¹⁷. Bu dönemde basın üzerindeki baskı o derece yoğun ve sürekli idi ki, gün geçmezdi ki, Birinci Şubeden bir memur gelip bir yasak kararı getirmesin. Bu yasaklayıcı yazılar arasında, hangi haberin kaçınıcı sayfada kaç sütun üzerinden hangi puntolu harflerle yazılması gerektiğinden, hava durumunun yazılma-

17 Savaş yıllarında Cumhuriyet Gazetesi 3 kez hükümetçe, 2 kez de sıkıyönetimce toplam 5 ay 9 gün süreyle kapatılmıştır. Tan Gazetesi 4 kez hükümetçe, 3 kez de sıkıyönetimce toplam 2 ay 13 gün süreyle (12.08.1944'ten itibaren sürekli) kapatılmıştır. Vatan Gazetesi, 5 kez hükümetçe, 4 kez de sıkıyönetimce toplam 7.5 ay 9 gün süreyle (30.09.1944'ten itibaren sürekli) kapatılmıştır. Tasvir-i Efkâr Gazetesi, 4 kez hükümetçe, 4 kez de sıkıyönetimce toplam 3 süreyle (30.09.1944'ten itibaren sürekli) kapatılmıştır. Vakit Gazetesi, 1 kez hükümetçe, 1 kez de sıkıyönetimce toplam 12 gün süreyle kapatılmıştır. Yeni Sabah Gazetesi, 1 kez hükümetçe, 2 kez de sıkıyönetimce toplam 6 gün süreyle kapatılmıştır. Akbaba Gazetesi, 1 kez hükümetçe, 2 kez de sıkıyönetimce toplam 47 gün süreyle kapatılmıştır. Son Posta Gazetesi, 4 kez hükümetçe toplam 11 gün süreyle kapatılmıştır. Haber Gazetesi, 2 kez de sıkıyönetimce toplam 10 gün süreyle kapatılmıştır (ÇAVDAR, 1995: 389).

ması emrine kadar gazetelere gelen emirler arasında, bazen nasıl yorumların yapılması gerektiği bile bildiriliyordu. Hatta bu emirler arasında Milli Şef ve ailesi ile alakalı haberlerin büyük puntlarla verilmesi bile istenebilmekteydi. Amaç, Mutlak hâkim İsmet İnönü'nün kudretini dosta-düşmana göstermek idi. Ünlü Gazeteci Ahmet Emin Yalman'ın ifadesiyle, Hükümeti tenkit eden gazeteciler, başları deritten kurtulamamış, derhal hükümet ya da sıkıyönetimce hadleri bildirilmiştir (ÇAVDAR, 1995: 389-390).

Bu dönemde ifade hürriyetinin layıkı veçhiyle varlığından bahsedebilmek mümkün de değildir. Basına karşı hoşgörülü bir tutum takınılmamıştır. Terakkiperver Cumhuriyet Fırkasının faaliyette olduğu dönemde birçok basın organı (Tevhid-i Efkâr, Tanin, İleri, Vatan vb.) sürekli baskı altına alınmıştır. Şeyh Sait isyanı bahanesi ile bir çok önde gelen yazar, Şark İstiklal Mahkemesince yargılanmıştır. 1931'den sonraki dönemde, CHP'nin basını basını tam anlamıyla denetim ve kontrol altına aldığını görmekteyiz (ÇAVDAR, 1995: 339).

Bu dönem baskıcı uygulamalarından sol kesim de nasiplenmiştir. Sol düşünce ve onu temsil eden siyasi partiler sürekli baskıcı uygulamalara muhatap olmuş, partinin yasallaşmasına müsaade edilmemiş, liderleri, üyeleri ve sempatanları, sürekli takibata maruz bırakılmış, tutuklanmış, cezaevine gönderilmiş, dergileri kapatılmış, eserleri yasaklanarak toplatılmış ve bu düşünce bu tür uygulamalar yoluyla boğulmaya çalışılmıştır (ÇAVDAR, 1995: 338).

Tek parti dönemindeki kanunî düzenleme ve uygulamalar kapsamında sol ve dini eğilimler yanında liberal-hürriyetçi fikirler ve siyasi yapılar da boğularak bertaraf edilmek istenmiştir. Liberal kesim açısından büyük bir ehemmiyeti haiz olan Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası ile Serbest Cumhuriyet Fırkası bu dönemde kapatılmıştır (ÇAVRAR, 1995: 338). Devlet bireylerin hürriyet alanını alabildiğine daraltmış, her türlü fikirlerin ifade olunabilmesi ve örgütlenebilmesi imkânı büyük oranda ortadan kaldırılmıştır. Liberalizmi karakterize eden, bireycilik, hürriyet, hukukun üstünlüğü/hukuk devleti, piyasa ekonomisi, ahlakî ve siyasî çoğulculuk, hoşgörü ve rıza gibi değerlere yaşama hakkı tanınmamıştır. Her ne kadar 1924 Anayasasında, metin üzerinde liberalizmin temel değerlerinden birisi olan kişi hak ve hürriyetlerine yer verilmiş, bu değerlere yer verilirken Fransız İnsan ve Vatandaş Hakları Beyannamesinden esinlenilmiş ise de kanunî düzenlemelerle uygulamalar aksi yönde cereyan etmiştir. Hak ve hürriyetlerin alanı alabildiğine daraltılarak; Kurucu seçkinlerin hedef olarak benimsediği siyasi tercihleri yansıtan "modernleştirme, muasır medeniyet seviyesine ulaştırma ve sekülerleştirme"

projesi kapsamında birey ve toplum kurgucu politikalarla dönüşüme tabi tutularak; bu değerler bir çeşit ideolojiye dönüştürülerek, liberalizmle esastan çelişen uygulamalar ortaya çıkmıştır.

5. Çok Partili Siyasî Hayata Geçiş (1945–1950)

1945 yılına gelindiğinde, gerek dış, gerekse iç dinamiklerin zorlaması neticesinde, CHP, uyguladığı politikalarla ilgili olarak sistem değişikliğine gitmeye başlamıştır. Her ne kadar, Başbakan Rüştü Saraçoğlu, 1944 Yılında “Türk siyasi rejiminin savaş sonrası bütün memleketler için bir örnek teşkil edebileceği”nden bahsetmiş ise de, CHP içinde, artık 1945 yılından sonra eski rejimi korumak maksadı ile alınan çeşitli tedbirlerin tekrardan gözden geçirilebileceği kabul edilmeye başlanmıştır (KARPAT, 1996: 130). Değişim yönündeki bu yönelim tabîi olarak hak ve hürriyetlere ilişkin alanlarda da neticeler doğurmaya başlamıştır.

Çok partili hayata geçiş evresinde, kurulmasına izin verilen ilk muhalif parti Millî Kalkınma Partisidir (18.07.1945 tarihinde izin verildi). Bu partinin, çok partili hayata geçişi canlandırabilecek şekilde ciddi bir varlık ve etkinliği mevcut olmadığından, ancak 07.01.1946 yılında Demokrat Parti (DP)’nin kuruluşu ile gerçek anlamda çok partili hayat başlamıştır.

Çok partili hayata intikal evresinde demokrasiye geçişin anlamlı kılınabilmesinin iki boyutu bulunmaktadır. Birincisi, “çok partililik, çoğunluk yönetimi ve çoğunluğun dediğinin herkesi bağlayıcı olması, azınlığın zamanla çoğunluk hâline gelebilmesi ve eski çoğunluğun yaptığı şeyleri telafi edecek kararları alabilmesi”dir. Bu cihet demokrasinin siyasî yönünü oluşturmaktadır. Demokrasinin bu ciheti, tek başına demokratik yönetimi ahlakî ve insanî değerler itibariyle anlamlı kılmaya yetmemektedir. İkinci boyut liberalizmdir. Demokrasinin liberalizmle tahkim edilmesi, çoğunluğun iktidarının sınırlanması ve hak ve hürriyetlerin teminat altına alınması ile mümkün olacaktır. Hak ve hürriyetlerin teminat altına alınarak hayata aktarılması ile demokrasinin liberal eksikliği giderilmiş olunacaktır. Demokrasinin bu ikinci ayağının budanması halinde geriye ancak despotizm kalır. Liberalleşmemiş bir demokraside hak ve hürriyetlerin acımasızca gasp edilmesi mümkündür. Dolayısıyla liberal olmayan, hak ve hürriyetlerin teminat altında olmadığı bir demokrasinin insanî ve ahlakî bir değeri yoktur. Liberalizm, demokrasilerde hem iktidarı sınırlayarak kayıt altına alır, hem de bu sınırlamaların hangi değerlere ve ilkelere dayanacağını gösterir (YAYLA, 07.01.2005). Liberalizmle demokrasinin birbirini tamamlamasıyla liberal demokrasi ortaya çıkar.

Çok partili hayata geçiş ile demokrasinin birinci yönü kısmî olarak gerçekleşirken, ikinci yönüne ilişkin gelişmeler, demokratik sistemin anlamlılaşması, liberalize edilmesi açısından önem arz etmektedir.

Çok partili hayata geçiş evresinde, bazı aydın çevrelerde bir anayasa sorunu bulunduğu belirtilmiş ise de, siyasi çevrelerde bu yönde bir yakınma olmamıştır (TANÖR, 1996: 262). Muhalefet sözcüleri de, Anayasadan ziyade anayasaya aykırı, hak ve hürriyetleri aşırı derecede kısıtlayan anti-demokratik kanunların ayıklanmasını dillendirmişlerdir. Zaten çok partili hayata geçiş de, iktidar ve muhalefetin üzerinde ittifak ettikleri Anayasada yapılan değişikliklerle değil, bazı anti-demokratik kanunlarda yapılan değişiklikler yoluyla sağlanmıştır. Çok partili hayata geçiş döneminde çıkarılan kanunî düzenleme ve uygulamalarda bazı yönlerden iyileşmeler sağlanmış ise de, bazı sorunlu alanlar aynen korunurken, bazı alanlarda daha da kısıtlayıcı düzenleme ve uygulamalar ortaya çıkmıştır.

Çok partili hayata geçiş evresinde, hak ve hürriyetlere ilişkin olarak gerçekleştirilen iyileştirmelerden ilki, 05.06.1946 Tarih ve 4919 Sayılı Kanunla, 3512 Sayılı Cemiyetler Kanununda yapılan değişikliktir. 4919 Sayılı Kanun, cemiyetlerin faaliyete geçebilmelerini uygulamada *izin sistemine* dönüşen *tescil* şartına bağlamaktaydı. Bu değişiklikte cemiyetlerin kuruluşunda hükümetten *izin alma* sistemi terk edilerek, *serbest kuruluş* ilkesi benimsenmiş ve bu şekilde hükümetin CHP dışındaki partileri, daha kuruluş aşamasında yasaklayabilmesine imkân tanıyan yetkisi hukuken sona ermiş; cemiyetlerin ancak usulüne uygun tahkikat neticesinde yargı kararı ile kapatılması esası benimsenmiştir (KARPAT, 1996: 140). Bu değişiklikte “cemiyetlerin sınıf ve cins esasına dayanma yasağı, altı umdeye, emniyet ve asayişe aykırılık yasağı, yerlilik-yabancılik şeklinde vatandaşlar arasında ayrımcılık uyandırma” yasağı gibi yasaklar kaldırılmıştır.

13.06.1946 Tarih ve 4935 Sayılı Kanun ile Basın hürriyetini aşırı derecede kısıtlayan Basın Kanununun 50. maddesi değiştirildi. Bu değişiklik kapsamında, basına yönelik bazı kısıtlamalar kaldırıldı, çıkarılan bir af kanunu ile bütün basın suçları affolundu, gazeteleri kapatma yetkisi hükümetten alınarak mahkemelere devredildi. Bu değişikliğe göre, mahkemelerin basın suçları hakkında karar vermezden önce suç olayını inceleyip usulüne uygun delillerin ibrazını isteyebilecekti (KARPAT, 1996: 140; AHMAD & AHMAD, 1976: 21–22; ALBAYRAK, 2004: 82). 4932 Sayılı Kanunla Basın Birliği kaldırılmış ve gazetecilerin kendilerinin kuracakları meslek teşekküllerine girme serbestisi getirilmiştir. 30.09.1946 Tarih ve 4955 Sayılı Kanunla, gazete çıkarmaya ilişkin kısıtlamaların bir kısmı kaldırıldı. Buna göre, gazetenin çıkarılabilmesi

için en büyük mülki amirden ruhsat alınması, depozito yatırılması, gazeteyi çıkaranların öğrenim derecesinin bildirmesi ve iyi ahlak vesikasının ibrazı mecburiyeti kaldırılmıştır (KARPAT, 1996: 140).

Bu dönemde gerçekleştirilen iyileştirmelerden bir kısmı da din eğitime ilişkindir. Bu alanla ilgili serbestinin sağlanması yönündeki ilk somut açıklamalar 1947’lerde sağlanabilmiştir. CHP’nin bu yöndeki iyileştirmelere yönelmesinde, özellikle delegelerden gelen “lâikliğin birçok faydalarının yanında, aynı zamanda din aleyhtarlığı vasıflarının da bulunduğu yönünde şüphelere neden olduğu, hatta köylerde din törenleri yönetecek hocaların bile kalmadığı ve şayet din rehberleri olmazsa, halkın hurafelere daha fazla kapılacağı, dolayısıyla lâikliğin bu tür uygulamalar neticesinde dinî ve manevî alanda bir takım gerilemelere sebep olduğu” gibi bir takım yakınmalar yanında, DP’nin din hürriyetine ilişkin hürriyetçi politikaları karşısında, oy kazanmaya yönelik olarak muhalefetle rekabet edebilmek amacının da etkili olduğu söylenebilir (KARPAT, 1996: 230–231; AHMAD & AHMAD, 1976: 50). Bu etkileşimlerin de tesiriyle, 1948–1949 yıllarında çıkarılan bazı kanunlarla, din eğitimiyle alakalı serbesti sağlayıcı bazı düzenlemeler yapıldı. Bu kapsamda Ankara’da bir İlahiyat Fakültesi kuruldu. İlkokulların 4. ve 5. sınıflarına yeniden din dersleri konuldu. Din dersleri bidayette ihtiyari idi, daha sonraları sadece Müslüman çocuklar için mecburî ders haline getirildi (KARPAT, 1996: 231–233; TANÖR, 1994: 49). İbadet hürriyeti kapsamında gerçekleştirilen bir iyileştirme de hacca gidiş serbestisi ile alakalı olanıdır. Hacca gitmeye ilişkin yasak konusunda, 1948 yılında döviz tashihi olarak kısmî bir serbestî sağlanmıştır (TANÖR, 1994: 48). Günaltay Hükümetinin özellikle de dindar seçmene şirin görünmeye yönelik olarak çıkardığı bir kanun da 01.03.1950 Tarihli kanundur. Bu kanunla, 657 Sayılı “Tekke ve Zaviyelerle Türbelerin Seddine ve Türbedarlıklarla bir takım Unvanların Men ve İlgasına Dair Kanun”un birinci maddesine bir fıkra ekleyerek, Türk Büyüklerine ait sanat değeri olan türbelerin açılması sağlanmıştır (ALBAYRAK, 2004: 156).

Bu dönemde yapılan iyileştirmelerin en önemlilerinden birisi de seçim hukukuna ilişkin olanıdır. Demokrasinin temel kurumlarından olan seçme ve seçilme hakkına ilişkin olarak 1946 yılında yapılan değişiklikle eski iki dereceli seçim usulü terk olunmuştur. Bu iyileşme kapsamında seçim kurumunun ve seçme hakkının teminat altına alınmasını sağlayan gizli oy, açık sayım ve döküm ilkesi ile seçimlerin âdil ve dürüst yapılmasını temin eden seçimlerin yürütümü işini idarî organlardan alıp adlî organlara devretmekle partizanlığı ve kayırmacılığı ortadan kaldıran değişiklik gerçekleşmemiştir. Seçimlerinin hâkim denetim ve gözetiminde yapılmasını sağlayarak yargısal teminat getiren, bu şekilde seçimlerin âdil ve dürüst olarak yapılmasını sağlayan kanunî

değişiklik, 16.02.1950 Tarih ve 5545 Sayılı Milletvekili Seçimi Kanunu ile olmuştur (TANÖR, 1996: 263–264; ALBAYRAK, 2004: 155; GOLOĞLU, 1952: 293). 5545 Sayılı Kanun ile gizli oy, açık sayım esasını benimsenmiş, en az beş ilde aday gösteren muhalefet partilerine radyodan yararlanma imkânı sağlanmış, Yüksek Seçim Kurulu oluşturulmuş, seçimlerin hâkim teminatı altında yapılması esasını benimsenmiş, idare amirlerinin, memurların, askeri şahıslarla milletvekillerinin görev yaptıkları yerlerin seçim bölgelerindeki seçim kurullarına seçilmeleri yasaklanmış, oyların kapalı ortamda verilmesi esasını benimsenmiştir. Bütün bu yeniliklerle seçme ve seçilme hakkı demokratik bir temele kavuşturulmak istenmiştir.

Bu dönemdeki hak ve hürriyetlere ilişkin iyileşmeleri ifade eden sair bazı değişiklikler ise şunlardır: 20.02.1948'de DP'nin de hararetle değiştirilmesini istediği anti-demokratik kanun hükümlerinden birisi olan, polise sorgusuz-sualsiz tutuklama yetkisi veren Polis Vazife ve Salahiyetleri Kanununun 18. maddesi yürürlükten kaldırılmıştır (GOLOĞLU, 1982: 221). 1945 sonrası çok partili siyasi hayat döneminde muhalif partilerin radyoda konuşmalarına müsaade edilmemekte idi. Bu yasak 1949 yılında kaldırılarak, muhalefet partileri de seçim dönemlerinde, o dönemin en etkin kitle iletişim aracı olan devlet radyolarından propaganda konuşması yapma ve bu şekilde politikalarını açıklama imkânına kavuşmuştur (GOLOĞLU, 1982: 64, 274; ÇAVDAR, 1996: 16). 10.06.1946 Tarih ve 4921 Sayılı Kanunla Toplantı ve gösteri yürüyüşleri ile alakalı Kanunla, İçtimaat-ı Umumiye Kanununa Müzeyyel Kanun kaldırılarak *izin sistemi* terk edilerek *bildirim sistemi* benimsenmiştir. Yargılama alanına ilişkin pek bir iyileşme gerçekleşmemiştir. Hukuk devleti ve âdil yargılanma hakkının bir gereği olan yargı bağımsızlığı ve yargı teminatına ilişkin sorunlar varlığını sürdürmeye devam etmiştir. Bu konuya ilişkin tek iyileşme, 1927'den itibaren fiilî işlerliğini kaybetmiş olan İstiklal Mahkemelerinin hukuken de kaldırılmasıyla sağlanmıştır (TANÖR, 1996: 264–265).

Çalışma hayatına ilişkin olarak grev yasağı varlığını bu dönemde de sürdürmüştür. Her ne kadar 1947'de çıkarılan 20.02.1947 Tarih ve 5018 Sayılı Kanununla sendikalaşma serbestisi sağlanmış ise de, bu serbestî dar bir alanda tanınmıştır. İşçi ve İşveren Sendikaları ve Sendika Birlikleri Hakkındaki Kanunla, işçi ve işveren sendikalarının, sendika olarak, siyasetle uğraşmaları, siyasî propaganda ve yayın faaliyetlerinde bulunmaları, herhangi bir siyasî teşekküllerle ilişki kurmaları, bunların faaliyetlerine vasıta olmaları, sendika ve birliklerin uluslararası işçi örgütlerine üye olmaları, ülke sorunları ile ilgilenmeleri, bu konularda görüş beyan etmeleri (siyasi tavır kapsamında değerlendirilerek) men edilmiştir. Grev ve toplu sözleşme hakkı tanınmamıştır. Sendikalar millî teşekküller kabul edilerek, milliyetçiliğe ve millî menfaatle-

re aykırı hareket etmeleri yasaklanmıştır (TANÖR, 1996: 264–265; ÇAVDAR, 1995: 396). Bu şekilde işçiler görüntü itibariyle bir sendikal hak tanınmış gibi görünmekte ise de, gerçekte işçiler bu haktan mahrum kılınmaktaydı.

Çok partili devrede, gerek cemiyetleşme, gerekse fikir hürriyeti alanında düşünce suçlarını içeren TCK 141, 142. ve 163. maddelerde önemli değişiklikler olmuştur. Bu değişiklikler kapsamında, bir yandan bu maddelerdeki cezaî müeyyideler ağırlaştırılmış, bir yandan da suçların kapsamı genişletilmiştir¹⁸. Bu değişikliklerden ilki, 13.06.1946 Tarih ve 4934 Sayılı kanunla yapılmıştır. Bu maddeler kapsamında cemiyetlerin, amaçlarına ulaşmak için şiddet kullanılmakta istihdaf edilmeleri veya zor kullanılması ve bu tür cemiyetlere iştirak edilmesi men edildiği gibi; bazı suçların gerçekleşmesi için gerek cemiyetlerin amaçlarının, gerekse ifade olunan düşüncelerin anti-demokratik olması yasaklanmaları için yeterli görülmeye devam edilmiştir. Sol örgütlenmeleri men eden bu maddeler kapsamında, uygulamada bu örgütlenmelere ek olarak, komünist olmayan, sosyalist, ıslahatçı, hatta yerli sosyalist oluşumların örgütlenmelerini de men edecek şekilde geniş yasaklamalar ortaya çıkmıştır (TUNAYA, 1995: 555). 141. ve 142. maddelere ilişkin 10.06.1949 Tarih ve 5435 Sayılı Kanunla yapılan değişiklikle bu maddelere ilişkin 1946 tadilinde belirtilen yasaklar tekrarlanarak bunlara ilişkin cezaî yaptırımların bir kısmında artırımı gidilmiştir.

TCK'nun 163. maddesi 1949'da tadile uğramıştır. 1949 değişikliği ile 163. maddede hem suçun kapsamı genişletilmiş, hem de bazı cezalarda artırımı gidilmiştir¹⁹. Bu maddenin tadile uğramış hali kapsamında, cemiyetlerin, lâikliğe aykırı olarak, Devletin içtimaî, iktisadî, siyasî veya hukukî temel nizamını kısmen de olsa dinî esas veya inançlara uydurmak amacıyla tesis, teşkil, tanzim, sevk ve idare etmesi, bu tür cemiyetlere girilmesi, girmek için başkalarına yol gösterilmesi, bu gerekçelerle yasaklanıp dağılmaları emredilen cemiyetlerin sahte bir nam altında veya muvazaalı bir şekilde kurulması yasaklanmıştır. Buradaki belirginlikten uzak kavramlar, uygulamada çok ağır ihlallerin ortaya çıkmasına kapı aralayıcı niteliktedir. Daha önceleri çıkarılan inkılâp Kanununa ilaveten, 1949 yılında TCK'nun 163. maddesinde yapılan değişiklik ile Türkiye'de din hürriyetinin olağan bir gereği olan dinî "talim, tedris, neşir ve telkin" hakkı büyük oranda ortadan kalkmıştır (BAŞGİL, 1979: 214).

18 141. ve 142. maddelerle alakalı değişiklikler: 13.06.1946 Tarih ve 4934 Sayılı Kanunun; 20.09.1946 Tarih ve 4956 Sayılı Kanun; 10.06.1949 Tarih ve 5435 sayılı Kanunun; TCK 163. madde alakalı değişiklik: 10.06.1949 Tarih ve 5435 sayılı Kanunun.

19 Her ne kadar, 163. maddeye ilişkin 1949 yılında TBMM'de yapılan değişiklik görüşmelerinde, Başbakan Şemsettin Günaltay: "Kanun belki hiç tatbik edilmez. Fakat hükümet elinde böyle bir kanunun bulunması, memleket düşmanlarına ve fena düşünelere karşı hükümeti, önleyici imkânla teçhiz edecektir" dese de, bu hüküm, değişiklik sonrası dönemde çok yoğun bir şekilde uygulanmıştır (CEMAL, 1974: 55).

Bu dönemde hak ve hürriyetlere ilişkin kısmî de olsa, serbesti alanı bir miktar genişletilmiş ise de, gerçekleşen uygulamalar dikkate alındığında, teminatlı bir sisteminin oluştuğundan bahsedebilmek zordur.

1945’de Millî Kalkınma Partisinin kuruluşundan itibaren Türkiye’de yoğun bir partileşme ve örgütlenme faaliyeti meydana gelmiş ise de, kurulan bu partilerin bir kısmı hiç faaliyet gösterememiş veya çok kısa bir süre faaliyette bulunduktan sonra fesholunmuş, bir kısmı da başka partilerle birleşme yoluna gitmiş, geriye kalanlar da mahkeme ya da sıkıyönetim komutanlığı kararları ile kapatılmıştır²⁰. Her ne kadar Cemiyetler Kanununa ilişkin 1946 yılında yapılan değişiklikle sınıf esasına dayalı örgütlenme serbestisi getiriliyormuş gibi görünse de, TCK’nın 141. madde hükmü, bu serbestiyi ortadan kaldıracak şekilde anlaşılıp uygulanmıştır. Çok partili hayat döneminde TCK’nun 141. maddesi birçok dernek, sendika ve siyasî parti yöneticisi hakkında da uygulanmıştır (TANÖR, 1994: 64).

1946 yılının başlarında işçi teşekküllerine müsaade edilinceye kadarki dönemde işçilerin sendikalaşma şeklinde teşkilatlanmalarına müsaade edilmemiştir. Savaş akabinde, Cemiyetler kanununda yapılan değişiklikle sınıf esasına dayalı örgütlerin kurulmasına müsaade edilmesi üzerine, hızlı bir şekilde sendikaların kurulması faaliyeti başlamış; bu kapsamda, kısa bir süre içinde takriben altı yüz civarında kurulmuştur (ÇAVDAR, 1995: 395–396). 1946 yılının başlarında birçok sendika kurulmuş ise de, yaklaşık altı ay geçtikten sonra bunların birçoğu, solcuların nüfuzu altına girdikleri bahanesiyle kapatılmıştır (KARPAT, 1996: 107, 254). CHP de ne tür sendikalara müsaade edeceğini çeşitli vesilelerle ifade etmekten geri kalmamıştır. Başbakan Recep Peker, milli sendikalar kanununun hazırlandığından bahsederken, İsmet İnönü de, “kökü dışarıda olan örgütlenmeleri yasaklayacağız” diyerek, örgütlenmelere karşı takındığı tavrı ortaya koymuştur. Bu arada CHP’li yetkililer, grev hakkı isteyen çevreleri suçlayarak, “grev hakkını istemenin vatanseverlikle bağdaşmayacağını” ileri sürüyorlar, bu hakkın ne denli işçiler aleyhine bir durum olduğunu anlatmaya çalışıyorlardı (ÇAVDAR, 1995: 395–397; AL-BAYRAK, 2004: 158-159). Sendikalar Kanunu TBMM’nde görüşülürken, sıkıyönetim komutanı Korgeneral Asım Tınaztepe, bir bildiriyle, iki sosyalist parti ile birlikte İstanbul İşçi Sendikaları Birliği’ni, ayrıca birkaç sendikayı, işçi kulübünü kapattığını bildirmiştir. Diğer yandan, CHP, işçilerin sendika-

20 Bu dönemde kapatılan partiler: Çiftçi Köylü Partisi, 02.06.1946 tarihinde, Türkiye Sosyalist Partisi, 16.12.1946 tarihinde, Türkiye Sosyalist Emekçi ve Köylü Partisi 16.12.1946 tarihinde, Türkiye Sosyalist İşçi Partisi, 1946 yılında, İslami Koruma Partisi 12.09.1946 tarihinde, Liberal Parti, Yalnız Vatan İçin Partisi 1946 yılında, İdealistler Partisi, Türkiye Yükselme Partisi 1947 yılında, Çiftçi ve Köylü Partisi 1949 yılında kapatılmıştır. (TUNAYA, 1995: 694–706, 708–709; TÖKİN, 1965: 81–83; TEZİÇ, 1976: 282–285; TANÖR, 1996: 263; KARPAT, 1996: 288; ERER, 1966: 64–66; ÇAVDAR, 1995: 397–399; AHMAD & AHMAD, 1976: 27–28).

laşmasını kendi inîsiyatiflerine bırakmayarak, kendi düşünceleri istikametinde örgütlemek amacıyla parti içinde bir “İşçi Bürosu” kurarak, başına Sabahattin Selek ve Rebiî Barkın’ı getirmiştir (ÇAVDAR, 1995: 395–397).

Bu dönemde de, dinî yayınlara ilişkin çok sıkı şekilde yasaklayıcı uygulamalar gerçekleştirilmiştir. Bu uygulamalar kapsamında, hemen hemen siyasî yönü hiç olmayan, tamamen dinî içerikli çeşitli yayınların okunması ve bulundurulması ile alakalı çok sayıda davalar açılmıştır. Bu yayınları okuyanlarla, üzerlerinde bulunduranlar hakkında açılan çok sayıdaki cezaî davalar neticesinde, istisnaî olarak verilen az sayıdaki mahkûmiyet kararları dışında, büyük ekseriyetle beraat kararı verilmiş, beraat kararıyla kişiler cezaî yaptırımdan kurtulmuş iseler de; haklarında yapılan takibat işlemiyle birlikte aynı zamanda bunların derhal tutuklanmaları yoluna gidilmesi ve yapılan tahkikatların aylarca sürmesi, bu kişilerin bu süre içinde tutuklu olarak yatmak durumunda kalmaları. sebebiyle, bu kişiler her ne kadar beraat etseler de, sanki ceza çekmiş gibi olmaktaydılar. Hatta birçoğu bu kapsamda bekli de kendisine mahkûm olması durumunda verilebilecek cezadan daha fazla yatmak durumunda kalmaktaydı. Bu durumda artık beraatın olgusal olarak çok da fazla bir anlamı kalmamaktadır. Yani bu süre içinde tutuklu olarak geçirilen günler, fiilî bir cezalandırma olarak ortaya çıkmaktadır. Ayrıca bunlara haksız yere yatmalarına mukabil herhangi bir para da ödenmemekte idi (CEMAL, 1974: 187). Diğer yandan okunması, bulundurulması, başkalarına ifade olunması sebebiyle çok sayıda kişiler hakkında ceza davalarının açılıyor olması, sair kişiler üzerinde “hakkımızda her an dava açılabilir” endişesi meydana getirdiği için; kişilerin tamamen tevhide dair dinî bilgileri içeren kitaplardan istifade etmeleri bile cesaret meselesi haline gelmiştir. Yararlanılması cesaret meselesi haline gelen bir hakkın kullanılmasının hürriyet olarak değerlendirilmesine imkân bulunmamaktadır.

1946 yılında, tekke ve zaviyelerin kapatılmasını ve tarikat ayinlerinin yasaklanmasını öngören 677 Sayılı Kanunu ihlalden dolayı mahkemelere 93 vak’a intikal etmiştir. Bunlardan bir kısmı şunlardır: 29 üfürükçülük, 15 muskacılık, 6 falcılık, 5 tarikat âyini, 3 büyücülük, 2 tekke açmak, 2 türbe ziyareti, 2 peygamberlik iddiası, 3 tarikatçılık. 2 vak’a da TCK’nun ezanın Türkçe dışında (Arapça aslı ile) okunmasını yaptırıma bağlayan 526. madde hükmüne aykırılık. Özellikle kırsal kesimlerde bu kanunları ihlal eden pek çok olay, ilgili makamlar tarafından fark edilmediğinden, gösterilen sayı gerçekte gerçekleşen ihlaller içerisinde aslında çok küçük bir yüzdeyi teşkil etmektedir (KARPAT, 1996: 232. dn. 43).

Aralarında basının merkezi olan İstanbul'un da bulunduğu bazı illerdeki Örfi İdare uygulamaları, 22.12.1947 yılına kadar varlığını sürdürülmüştür. Bu uygulamalar, özellikle 1946 seçimlerinde yapılan yolsuzluk ve hilelerin basın yoluyla açıklanmasını bile men edecek boyutlara ulaşmıştır. Bazen bu uygulamaların iktidar lehine olan basın organlarını kayırcı boyutlara ulaştığı da olmuştur. Bu kapsamda iktidar lehine yayın yapan bazı neşriyat organlarına tam serbesti tanınırken, muhalefet kesimi lehine yayın yapan birçok neşir organına ayrımcılık teşkil edecek şekilde yasaklama uygulamaları gerçekleştirilmiştir (KARPAT, 1996: 144, 231; GOLOĞLU, 1982: 69, 91; AHMAD & AHMAD, 1976: 23-24). Bu uygulamalar, basın kanununda yapılan serbestî sağlayıcı hükümlerin ne oranda hayata aktarılabildiğini göstermektedir. Basına yönelik baskıcı uygulamalar, sadece 1946 seçimlerinin eleştirilmesini hedef almakla sınırlı kalmamış, daha sonraki tarihlerde de benzeri yasaklayıcı uygulamalar gerçekleştirilmiştir. DP, "seçim emniyeti sağlanmadığı, idare mekanizmasını tarafsız çalıştırma zihniyeti hâkim kılınmadığı, yani kısaca "hürriyet andı"ndaki şartlar yerine getirilmediği gerekçesine istinaden 06.04.1946 tarihinde İstanbul, Balıkesir, Kastamonu ve Tekirdağ'da yapılan milletvekili araseçimine katılmadı (ERER, 1966: 415-429; GOLOĞLU, 1982: 164-165; TOKER, 1970: 245-247; FERSON, 1971: 224-226; AHMAD & AHMAD, 1976: 31). Bu seçime CHP tek başına katıldı ise de, katılma oranı çok düşük oldu. DP, bu seçime katılmamış ise de, gerek seçim öncesinde, gerekse seçim sonrasında propaganda faaliyetlerini sürdürmeye devam etmiş; fakat bu faaliyetleri idarenin baskıcı uygulamalarına maruz kalmış, bu doğrultuda ya DP mitingleri polislerce zorla dağıtılmak istenmiş, dağılmak istemeyenler tutuklanmış ya da DP liderlerinin meydanlarda propaganda konuşmalarına mani olunmaya çalışılmıştır. Dahası, Adnan Menderes'in DP'nin İzmir'in Bornova örgütünde yaptığı konuşma akabinde Menderes hakkında soruşturma açılmış, bu konuşmayı neşreden İstanbul'daki Tasvir ve Demokrasi Gazeteleri sıkıyönetim komutanlığınca süresiz kapatılmış, basım evleri mühürlenmiş, İzmir'deki Yeni Asır ve Demokrat İzmir Gazeteleri ile Ankara'daki Kuvvet Gazetesi Hakkında soruşturma yapılmış ve sorumlu görülenler tutuklanmıştır (ERER, 1966: 426; GOLOĞLU, 1982: 165; TOKER, 1970: 248-249; AHMAD & AHMAD, 1976: 32). Keza DP genelbaşkanı Celal Bayar'ın 1946 seçimlerinde sergilenen yolsuzlukları eleştiren beyanatını yayımlayan Yeni Sabah ve Gerçek Gazeteleri de İstanbul Sıkıyönetim Komutanlığınca kapatılmış ve seçim sonuçlarının basında eleştirilmesi men edilmiştir (ALBAYRAK, 2004: 91; URAN, 1959: 458).

Gerek tek parti, gerekse çok partili hayata geçiş dönemlerinde, fiîliyat hak ve hürriyetlerin aşırıya varan oranlarda kısıtlanması olgusunu ortaya

çıkaran bir durum da jandarmaların özellikle de kırsal kesime yönelik olarak gerçekleştirmiş olduğu “*fîli zecrî uygulamalar*”dır. Gerek küçük toprak sahibi köylülerden toplanan Milli Korunma Kanunu kapsamında getirilen ağır ve dayanılmaz mükellefiyetlerle toprak mahsulleri vergilerinin tahsilatında (ÇAVDAR, 1995: 394), gerek inkılâp kanunlarının uygulanmasında, gerekse 1946 seçim kampanyalarında DP’lilere karşı takınılan sert tavırlarda jandarma unsurundan azami derecede yararlanılmıştır²¹. Bu durumda aşırıya varan oranda gerçekleştirilen baskıcı uygulamaların ortaya çıkması neticesinde özellikle kırsal kesim büyük oranda bezdirilmiştir. CHP’li Cevdet Kerim İncedayı, sınırlı demokrasi ve seçimlerde baskı unsuru olarak Jandarmadan yararlanmalarının gerekçesini ilginç bir şekilde şu ifadelerle anlatmaktadır: “Bizi haklı haksız tenkit ediyorlar. Memlekete demokrasinin gelmesini istiyorlar. Biz de istiyoruz. Ancak bilhassa seçim günlerinde jandarma tedbirleri almazsak cahil halk reylerini *Hasoya, Memoya* verir. Büyük Millet Meclisine *Haso*’ların, *Memo*’ların dolmasına sizin vicdanınız razı olur mu?” (ERER, 1966: 485–486). Aslında bu bir zihniyetin ifadesidir. Halkın bir kesimini cahil görerek tefrik eden, onlara bazı hakları layık görmeyen, demokrasiyi sadece ona layık olanlar için reva gören gerçekte anti-demokratik bir zihniyeti yansıtmaktadır.

Bu dönemde, hak ve hürriyetlere ilişkin kanunî düzenlemeler yoluyla yapılan kısmî iyileştirmeler, fiîliyatta hayata tam olarak aktarılamamıştır. Bazı alanlarda çok parti öncesi dönemde rastlanan boyutta aşırı uygulamalar söz konusu olmasa da, fiîliyatta arzu edilen serbesti ortamı yeterince gerçekleşmemiştir. Bu dönem, gerek siyasî gerekse toplumsal muhalefetin dizginlendiği, birçok hürriyetin alanının büyük oranda sınırlı olduğu bir dönemdir.

21 (ÇAVDAR, 1995: 394).1946 yazında Ankara ve ilçelerine bağlı köylerinde yaptığım gezintilerden hafızamda bu mistik kader (halkın şu ve bu şekilde yürütülen baskı rejimine karşı yarı mistik, kader inancına bağlı bir hareket manzarası) inancıyla ilgili yüzler, sözler, sesler var:

Bâlâ'nın bir köyünde köy odasında oturuyoruz. Jandarma çavuşu da yanımızda. Köylü bize, biz onlara sessiz bakıyoruz. Çavuş “Konuşun, diyor, ne derdiniz varsa söyleyin, işte beyler sizi dinlemeğe gelmişler”.

Çavuşun dudaklarında ince, küçültücü, alay eden gülümseme. Elindeki kırbacla çizmelerine hafif hafif vuruyor.

Orta yaşlı bir köylü başını salladı:

“Doğru söylersin çavuş. Fakat beyler gidince şu kırbaçı sırtımızda şaklatacaksın!”

Yine susuyorlar. Biraz sonra bir başka köylü “ne diyelim beyler, her şeyin bir vadesi var. Bugünkülerin vadesi geldi galiba!” (AĞAOĞLU., 1972: 7). Her ne kadar devrin İçişleri Bakanı Hilmi Uran, Valilere göndermiş olduğu genelge ile “Hükümet, seçimlerde devlet memurlarının bir parti için baskı yapmalarını emretti” demiş ise de (AHMAD & AHMAD, 1976: 22), 1946 yılında yapılan seçim döneminde, başta vali, kaymakam ve jandarma olmak üzere kamu görevlilerinin halka yönelik olarak gerçekleştirdikleri aşırı baskıcı uygulamalar için bkz. (ÇUFALI, 2004; ERER, 1966: 263, 282–308, 453); 1947 yılında yapılan muhtarlık seçiminde vali ve jandarmanın DP'lere yönelik baskıcı uygulamalar için bkz. (GOLÖĞLU, 1982: 162–164; ERER, 1966: 424–429; ALBAYRAK, 2004: 113). Adnan Menderes’in Kütahya’da 06.04.1947 tarihinde yapılan ara seçimde yapılan yolsuzlukları eleştiren konuşmasını yayımlayan Tasvir Gazetesi imtiyaz sahibi Atıf Sakar ile Demokrasi Gazetesi imtiyaz sahibi Sadık Aldoğan ve bu gazetenin yazı işleri müdürü Fatin Narlıkaya hakkında, sıkıyönetim komutanlığına TCK’nun 159. maddesi uyarınca soruşturma açıldı, ardından da bu gazeteler kapatıldı. Bu dava vesilesiyle, Adnan Menderes ile Sadık Aldoğan’ın “Büyük Millet Meclisinin meşruiyeti hakkında suizanni davet edici neşriyatta bulunmaktan dolayı, teşrii masuniyetlerinin kaldırılması istenmiştir” (ALBAYRAK, 2004: 115-116)

Demokrasinin, hem siyasî, hem de liberalize edilmesi yönündeki eksikliği varlığını sürdürmüştür. Uygulamalar, demokrasinin bu ikinci yönünü daha da işlevsizleştirmiştir. Fakat bütün bu olumsuzluklara rağmen, o güne kadar Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası ve Serbest Cumhuriyet Fırkası tecrübeleri bir yana bırakılırsa, CHP'nin tek başına iktidar yönetiminde olan toplum, bu dönemde birden fazla çok partili hayatın getirdiği kısmî bir rahatlama dönemine girmiştir. Basın organları, sıkıyönetim uygulamalarına ve bazı kısıtlamaların devam etmesine rağmen, belirli oranda sınırlı da olsa bir serbestîye kavuşmuştur. Pahalılık, ihtikâr, yolsuzluk vb. kalabalıkların hayatını yakından alakadar eden konularda, gazetelerde haberler yer alıyor, makaleler yayınlanmaya başlamıştır. Hatta Anayasanın altı umdesinden birisi olan “devletçilik”e yönelik alabildiğine eleştiriler yöneltilmekte idi (ÇAVDAR, 1995: 373).

5. Demokrasiye Geçiş Dönemi (1950–1960 Arası Dönem)

14.05.1950 Tarihinde gerçekleştirilen milletvekili genel seçimini, seçim kampanyalarında hürriyet vaat eden, demokrasiyi bütün kurallarıyla işleteceğini söyleyen, bu yönde yoğun mücadele örneği sergileyen DP kazanmış; seçim neticesinde iktidar CHP'den DP'ye barışçı ve kansız bir şekilde el değiştirmiştir. “Kansız ihtilal” ya da “beyaz oy devrimi” (TANÖR, 1996: 260–261) “kansız ve şuurulu ihtilal” (ALBAYRAK, 2004: 174) şeklinde de ifade olunan bu büyük dönüşümle birlikte çok partili rejime geçiş süreci tamamlanmış, demokrasinin gereklerinden birisi olan çok partili düzen kopma olmaksızın işlerliliğini sürdürmüştür (ALDIKAÇTI, 1982: 105). Tunaya, 14 Mayıs seçimlerini, “şimdiye kadar hep Avrupa baskısı veya baskıya tepki olarak girişilen hareketlere mukabil; bu hareket sakin ve vakur bir inkılâp mahiyetini taşımakta” idi şeklinde değerlendirmiştir (ALBAYRAK, 2004: 175). 1950 genel seçimi Türk demokrasisinin dönüm noktalarından belki de en önemlisidir. Çünkü demokratik sistemlerde çok partililik tek başına yeterli olamamakta; çok partili ortamın, iktidarın halkın oyu neticesinde değişebilirliği ile birlikte var olması gerekmektedir. Şayet bir ülkede birden fazla parti var olmakla birlikte, seçim neticesinde bu partilerden sadece birisinin iktidar için ölü açık, diğerlerine bu yol fiilî ve hukukî olarak kapalı, ya da hukuken serbest fiilî olarak kapalı ise, orada demokrasinin varlığından bahsedebilmek kabil değildir. Bu durumda hukukî olarak çok partili hayatın varlığı tek başına demokrasi için yeterli olmamaktadır. Hukukî olarak ölü açık olan çok partililiğin demokratik bir anlamının olabilmesi için, daha önce azınlıkta olan bir partinin meşru yollardan çoğunluğu elde etmeleri durumunda fiilî olarak iktidarın devrinin de mümkün olması gerekmektedir. Bu imkân mevcut değilse, birden çok partinin varlığı, siyasî aksesuardan öteye bir anlam ifade etmeyecektir. Bu

açından 14.05.1950'de gerçekleştirilen demokratik seçim neticesinde iktidarın CHP'den DP'ye devri, Türkiye'de siyasi sisteminin demokratikleşmesi açısından hayatî derecede ehemmiyeti haiz bulunmaktadır. 14 Mayıs 1950 seçimi ile halk sandığa koşarak, serbest hür iradesini ortaya koyarak CHP idaresine son vermiş, bir nevi hür ve demokratik bir seçimde iradesini ortaya koyarak, bir nevi inisiyatifin kendinde olduğunu ilan etmiştir.

1950 genel seçimi neticesinde iktidarın DP'ye devri ile demokrasinin birinci yönüne ilişkin eksiklik büyük oranda tamamlanmış olmaktadır. Artık bundan sonra yapılması gereken demokrasinin liberalize edilmesi, bu yön-deki eksikliklerin izale edilmesi yönündeki adımların atılmasıdır. Bu eksiğin giderilmemesi durumunda demokrasinin birinci yönünün varlığı çok da anlamlı olmayacaktır. Baskıcı, hak ve hürriyetlerin güvencede olmadığı, devletin her yere hükmettiği çarpık bir demokrasi hali ortaya çıkacaktır ki, bu anlayışın insan hakları ve hukuk devleti esasına dayanan, insanların hak ve hürriyetleri ile değerli kabul edildiği liberal demokrasi ile bir alakası olmayacaktır. Demokrasi adına yapılacak her türlü efsunlu ve iyi niyetli ifadeler anlamsızlaşacaktır. Demokrasi kavramı, iyiliklerin kovulmasına ve baskıcı uygulamalara meşruiyet sağlayıcı bir kılıf işlevi görecektir. Demokrasi adına hak ve hürriyetleri boğucu baskıcı uygulamalar yapılacaktır.

DP döneminin ilk yıllarında bahar havası estirilerek hak ve hürriyetler alanında bir dizi iyileşmeler yapılmıştır. Bu dönemdeki iyileştirmeler büyük oranda fiilî uygulamalar şeklinde ortaya çıkmış; anti-demokratik kanunların kaldırılması ve değiştirilmesi yönünde çok fazla kanunlaştırma olmamıştır. Bunun en önemli sebeplerinden birisini, DP'nin kurulduğu günden itibaren gerçekleştirdiği amansız siyasi mücadele ve zorlamalarının da katkısıyla, demokratikleştirme ve hak ve hürriyetlerin alanını genişletmeye yönelik kanunlaştırma faaliyetlerinin oluşturduğunu düşünüyorum. DP'nin kurulduğu yılları takiben bıkmadan usanmadan yerine getirmeyi vaat ettiği birçok iyileştirmeler bu dönemde gerçekleştirilmiştir. Dolayısıyla DP döneminde, önceki dönemde yapılan iyileştirmelere ilaveten bazı kanunî düzenlemele- rin yapılmasıyla yetinilmiş, daha ileri bir iyileştirme gerçekleştirilmemiştir (KARPAT, 1996: 255, 257; ÇAVDAR, 1996: 43).

Yapılan bu kanunî ve fiilî iyileştirmeler neticesinde, DP iktidarının ilk yıllarında büyük oranda demokratik bir hava esmiştir. En büyük baskı ve şikâyet unsuru olan, özellikle de kırsal kesimde yaşayan köylüler üzerinde işkenceye benzer (dayak, elinden ürününü alma vb.) uygulamalarla insanları hayatından bezdiren jandarma (ÇAVDAR, 1996: 17, 27) büyük oranda geri çekilmiş; 1950 öncesi dönemde köylü grupları olduk-olmadık nedenlerle vali odalarına

doldurma yönündeki uygulamalara son verilmiş; halkı küçük ve hor gören memur ve bürokrasi anlayışına nihayet verilerek (EROĞUL, 1990: 88) halkın hissiyatına tercüman olunmuş; geniş halk kesimlerinin şikâyetlerine konu olan daha başka bazı uygulamalara ya son verilmiş ya da hafifletilmiştir.

Yapılan bu iyileştirmeler neticesinde, 10 yıllık DP döneminin ilk yıllarında Türkiye’de insanlar hürriyetçi-demokrat bir hava teneffüs etmişler, ifade ve basın hürriyetine ilişkin bir rahatlama gerçekleşmiş, çeşitli düşünce ve menfaat örgütlenmelerinin boy göstermelerine zemin sağlayan hukuki bir ortam meydana getirilmiştir (ERDOĞAN, 2003: 77-78; 2002: 85). Bu arada tek parti iktidarı döneminde hâkim olan dindar kesim üzerindeki baskı, tam kaldırılmasa da, bazı yönler itibariyle bir rahatlama getirilmiş; bu alandaki baskılar geniş alandan dar alana kaydırılarak büyük halk kesimi bu rahatlama-dan nasiplenmiştir. Bu iyileştirmeler kapsamında, bir yönüyle muhafazakâr halk kesimi ile hürriyetlerin savunucusu olan liberal kesimden yükselen büyük şikâyetlere konu olan; diğer yönüyle baskıcı uygulamalara, bazı kişilerin takibata uğramasına ve cezalandırılmasına neden olan, dinin kendi içerisine haksız ve yersiz bir müdahale teşkil eden, hiçbir şekilde lâiklik anlayışı ile telifi kabil olmayan (TANÖR, 1994: 48) ezanın “Türkçe okunması zorunluluğu, Arapça aslıyla okunması yasağı” (TCK. Md. 526), 16.07.1950 tarihinde TBMM’de oy birliği ile çıkarılan 5665 Sayılı Kanunla kaldırılarak –her ne kadar bu serbesti bir kısım aydınlar arasında hoşnutsuzluğa sebep oldu ise de- geniş halk kesiminde büyük bir rahatlama sağlanmıştır (KARPAT, 1996: 234-235. dn 52; EROĞUL, 1990: 89; ALBAYRAK, 2004: 196). Ezanın ve kame-tin Arapça aslı ile okunma serbestisi getiren kanun değişikliği 17.06.1950 tarihinde Başbakanlık tarafından bütün illere birer telgrafla bildirilmiştir. Fakat, bazı yörelerde yöneticilerle müftüler, kanun mecliste kabul edilir edilmez, imam ve müezzinlere ezanın Arapça aslı ile okunması yönünde çoktan emri vermiş bulunuyorlardı (TOKER, 1990: 51; ALBAYRAK, 2004: 197). En çok şikâyete konu olan hususlardan birisi olan dinî öğretimin yasaklanması konusunda sağlanan iyileştirmeler de bu rahatlama katkı sağlamıştır. 30.11.1925 Tarih ve 677 Sayılı Kanunla kapatılan türbelerin Türk büyüklerine ait olan veya yüksek bir sanat değeri taşıyanlar için 01.03.1950 Tarih ve 5566 Sayılı Kanunla ziyaret serbestisi getirilmiştir. Dinî eserlerin daha serbest bir şekilde basılması yönünde yapılan düzenlemelerle (KARPAT, 1996: 231-233; AHMAD & AHMAD, 1976: 62), 05.07.1950’de radyoda dinî program yayınlama yasağının kaldırılması (AHMAD & AHMAD, 1976: 72) ile birlikte, din hürriyetine ilişkin alan biraz daha genişletilmiştir. İlkokulların 3., 4. ve 5. sınıflarında din derslerinin okutulması sağlanmış, din eğitimi veren okullar açılmıştır (ALBAYRAK, 2004: 199). Ayrıca Hükümet, 1979 yılına kadarki

dönemde yürürlükte kalan ve hac seferlerinin çeşitli kişi ve kuruluşlarca serbestçe yerine getirilmesini sağlayan 25.06.1953 tarih ve 531 Sayılı Bakanlar Kurulu Kararı ile bu alana ilişkin rahatlama biraz daha artırılmıştır.

DP döneminde hak ve hürriyetlere ilişkin yapılan fiilî ve/veya hukukî iyileştirmelerin yeterli olduğunu söyleyebilmek zordur. DP iktidarının bidayetinde hak ve hürriyetlerin iyileştirmesine ilişkin mevcut iyimser hava çok fazla sürmemiştir. DP de bir müddet geçtikten sonra hürriyetler rejiminden hoşnutsuzluk duymaya başlamış, önce sivil hürriyetlere sonra da siyasî hürriyetlere ilişkin bir takım baskıcı kanunlarla uygulamalara yönelmeye başlamıştır.

03.12.1951 Tarih ve 5844 Sayılı Kanunla, TCK'nun 141. ve 142. maddelerdeki cezaî yaptırımlar artırılmıştır. 21.07.1953 Tarih ve 6185 Sayılı Kanunla, üniversitelerdeki öğretim üyelerinin siyasî partilerde görev almaları, siyasî nitelikte beyan ve yayında bulunmaları yasaklanmıştır. 14.12.1953 Tarih ve 6195 Sayılı Kanunla, CHP'nin mallarına el konularak hazineye aktarılmıştır. 30.06.1954 Tarih ve 6428 Sayılı Kanunla siyasî partilerin, seçim dönemlerinde, aralarında anlaşarak seçime ittifakla girmeleri men edilmiştir. 16.02.1950 Tarih ve 5545 Sayılı Kanunla siyasî partilerin, "oy verme gününden önceki onuncu gün sabahından üçüncü gün sabahına kadar devam eden" devrede, radyoda seçim propagandası yapma hakkı kaldırılmıştır (TANÖR, 1996: 268; TEZİÇ, 1976: 267; ALDIKAÇTI, 1982: 115; EROĞUL, 1990: 76-104 ALBAYRAK, 2004: 267). 09.03.1954 Tarih ve 6334 Sayılı Kanun ile yayın yoluyla işlenen suçların cezaları artırıldı, basının iktidar aleyhine yayın yapma serbestisi kısıtlandı, aynı tarih ve 6337 Sayılı Kanun ile de 5680 Sayılı Basın Kanununun 36. maddesi değiştirilerek, basın davalarının ağır ceza mahkemelerinde görülmesi ilkesi benimsendi. 06.06.1956 Tarih ve 6733 Sayılı Kanunla Basın hürriyetine bir takım kısıtlamalar getirilmiş, bazı yeni suçlar ihdas edilmiştir (ALBAYRAK, 2004: 253, 284-287). 27.06.1956 Tarih ve 6761 Sayılı Toplantı ve Gösteri Yürüyüşleri Hakkındaki Kanunun 2. maddesi ile siyasî partilerin, Milletvekili Seçimi Kanununa göre, muayyen seçim propagandası devresi dışında siyasî propaganda amacıyla toplantı ve gösteri yürüyüşü şeklinde faaliyetlerde bulunmaları yasaklanmış, bu yasakları ihlal edenlere cezaî yaptırım öngörülmüş (üç ay ile üç yıl arasında hapis), bu şekilde toplantı ve gösteri yürüyüşleri hususunda önemli oranda kısıtlamalar getirilmiş, özellikle de yoruma açık soyut-belirginlikten uzak kavramları içeren maddelerin çokluğu sebebiyle uygulamada önemli oranda sorunların yaşanabilmesinin önü aralanmıştır (ALBAYRAK, 2004: 286-289; ALDIKAÇTI, 1982: 115; EROĞUL, 1990: 122). 11.09.1957 Tarih ve 7053 Sayılı Kanunla, partilere, aday çevrelerinde ayrı ayrı aday gösterme zorunluluğu getirilerek, partilerin,

seçimler için tasarladıkları güç birliği yapma imkânı ortadan kaldırılmıştır (ALBAYRAK, 2004: 293; TEZİÇ, 1976: 271; EROĞUL, 1990: 122). 18.04.1960 Tarihli ve 2247 Sayılı TBMM Kararı ile kurulan ve 27.04.1960 Tarih ve 7468 Sayılı Kanunla vazife ve yetkileri belirtilen ve on beş kişiden oluşan bir “tahkikat komisyonu” oluşturulmuştur. Komisyonun amacı, CHP’nin yıkıcı, gayrimeşru ve kanun dışı faaliyetlerini araştırmaktır. Komisyonun, CHP’nin her türlü siyasî faaliyetlerini durdurma ve yasaklama yetkisi de vardı (ALBAYRAK, 2004: 530–535; AHMAD, 1985: 208; TANÖR, 1996: 268).

Bu dönemdeki baskıcı kanunî düzenlemelerin bir kısmını da din ve vicdan hürriyetine ilişkin olanlar oluşturmaktadır. Aydın ve bürokrasi kesimiyle CHP’nin keskin muhalefetine DP’ye yönelik olarak yoğunlaştırdığı, “DP’nin dini, siyasî amaçlı olarak kullandığı, bu şekilde lâiklikten saptığı” yönündeki ağır eleştirilerin yoğunlaştığı bir ortamda, belki de bu zorlamaların da tesiriyle, DP döneminde, Atatürk devrimleri ve lâiklik karşıtı oldukları belirtilen bazı dinî eğilimleri men etme amacına yönelik 29.07.1953 Tarih ve 6787 Sayılı Vicdan ve Toplanma Hürriyetinin Korunması Hakkındaki Kanun çıkarılmışlardır. Bu Kanunda yer verilen belirginlikten uzak soyut kavramlar yoluyla, uygulamada kişilerin düşüncelerinden dolayı tecziye edilmeleri olgusunu ortaya çıkaran ve TCK 163. maddedeki eksiklikleri giderme amacını taşıdığı belirtilen²² 6187 Sayılı Kanunun 1. maddesiyle, “siyasî veya şahsî nüfuz ve menfaat temin etmek” maksadı ile dini veya dinî hisleri yahut da dince mukaddes tanınan şeyleri veya dinî kitapları alet ederek her ne suretle olursa olsun, propaganda yapılması veya bu şekilde telkinde bulunulması men edilmiştir. Fiilin neşir yoluyla ya da cemiyetlere mensup kişilerce işlenmesi de ağır yaptırımlara bağlanmıştır.

İfade hürriyeti ile alakalı kısıtlamalar getiren bir kanun da 25.07.1951 Tarih ve 5816 Sayılı “Atatürk Aleyhinde İşlenen Suçlar” Hakkındaki Kanundur. Her ve kadar bu kanunla Atatürk’ün hatırasına alenen “hakaret etme veya sövme” cezalandırılmakta ise de (m. 1/1), uygulamada düşünce ifadeleri ve eleştiriler, hatta sırf bunların aktarılması ya da hicivli yazılar bile ceza tehdidi altında kalmıştır (TANÖR, 1994: 70).

22 Adalet Bakanı O. Şevki Çiçekdağ, 6187 Sayılı Kanunun çıkarılma gerekçesini şu şekilde izah etmiştir: “Her ne kadar dinin ve dinî hislerin alet ittihaz edilerek kötüye kullanılması halleri, TCK’nun 163. maddesinde muhtelif şekil ve tarzlarda müeyyide altına alınmış ise de, son aylarda hatta günlerde meydana gelen vakalardan sarahat ve katiyetle anlaşıldığı üzere, mezkûr müeyyidelerin kâfi ve şafi olmadığı tamamıyla tahakkuk etmiş bulunmaktadır” dedikten sonra devamında, “bu madde hükmü ile; dinin, dinî hislerin, dince mukaddes tanınan şeylerin, dinî kitapların siyasî ve şahsî nüfuz ve menfaat temin etmek maksadıyla alet edilmesi halleri müeyyide altına alınmış ve TCK’nun 163. maddesi hükmü daha şamil bir şekilde ve içtimâî realitelerimizi karşılayıcı mahiyette tanzim edilmiş bulunmaktadır” (CEMAL, 1974: 109–110).

Din ve vicdan hürriyetine yönelik baskıcı ve kısıtlayıcı uygulamalar, biraz yumuşatılmış olarak da olsa, DP döneminde varlığını sürdürmüştür. Bu dönemde, TCK'nın 163. maddesi ile 6187 Sayılı Kanuna istinaden, sırf dinî ibadet karakteri taşıyabilecek bazı toplantılar, gizli âyin ya da lâikliğe aykırı toplantı kapsamında değerlendirilerek basılmış, bu toplantılara katılanlar gözaltına alınmış ve basın yoluyla teşhir olunmuştur (TANÖR, 1994, s. 48). 1950–1960 yılları arasında, TCK 163. madde ile 6187 Sayılı Kanuna istinaden takriben 217 ceza davası açılmıştır (CEMAL, 1974: 266–331; BERK, 1971: passim; Yazarı yok, 1962: passim). Bu dönemde de lâiklik aleyhtarı olarak nitelenen eğilimlerle mücadele devam ettirilmiş, Nurculuk gibi özerk toplumsal bir hareket olan ve aslında siyasî bir kimliği de bulunmayan dinî oluşumla mücadele etkin bir şekilde sürdürülmüş, bu hareket mensupları bu dönemde, önceki döneme nazaran daha çok cezaî takibata maruz kalmıştır. TCK'nun 163. maddesi ve 6187 Sayılı Kanunun uygulanmasında o kadar aşırıya gidilmiştir ki, bu kapsamında, çok sayıdaki kişi hakkında, birçoğu tamamen akaid-i diniye ve imanın esasatına dair bilgileri ihtiva eden, siyasî hiçbir yönü olmayan bazı yayınları bulundurmaları, satmaları, okumaları vb. sebeplerle, muhtelif defalar adlî takibat ve tutuklamalar yapılmıştır. Yapılan adlî soruşturmalar neticesinde, bu tür yayınları okumanın, bulundurmanın ve satmanın suç teşkil etmediğine ilişkin çok sayıda adem-i takip veya beraat kararı verildiği, bu yönde onlarca bilirkişi raporu bulunduğu (BERK, 1971: passim; Yazarı yok, 1962: passim) halde, gerek aynı şahıslar, gerekse farklı şahıslar hakkında, aynı yayınlar sebebiyle, aynı gerekçelerle müteaddit defalar takibat ve tutuklamalara devam edilmiştir (CEMAL, 1974: 266–331; Yazarı Yok, 1962: 3–284). Hatta din ve lâikliğe ilişkin öyle bir zihniyet yansıtılmıştır ki, bir kişinin belli bir fikri dinî esaslara dayandırarak savunması suç teşkil ederken, aynı görüşlerin din dışı gerekçelere istinaden savunulması ifade hürriyeti kapsamında değerlendirilmiştir (CEMAL, 1974: 258–259). Bütün bunlara rağmen DP, uygulamış olduğu lâiklik ve din politikaları konusunda CHP ile aydın kesiminin şiddetli muhalefetinden kendisini kurtaramamıştır (ALDIKAÇTI, 1982: 149–150; MİRKELAMĞLU, 2000: 512–535; EROĞUL, 1990: 79; ALBAYRAK, 2004: 528). Din ve vicdan hürriyetine ilişkin gerçekleştirilen nispi iyileşmelelere rağmen etatokratik sistemde köklü bir değişim meydana gelmemiş (ÇAHA, 2004: 150–151) özellikle uygulamada ortaya çıkan birçok aşırılıklar varlığını bu dönemde de sürdürmüştür.

Bu dönemde de bazı partilerin kapatılması yoluna gidildi. Bunları şu şekilde belirtebiliriz: Müstakiller Birliği Partisi ve İşçi Partisi 1950 yılında, Güden Partisi 1951 yılında, Türkiye Sosyalist Partisi 1952 yılında, İslam Demokrat Partisi 03.03.1952 tarihinde, Millet Partisi 27.01.1954 tarihinde, Vatan Partisi

ve Ufak Parti 1957 yılında kapatılmıştır (KÜÇÜK, 2005: 108; TÖKİN, 1965: 89; ÇAVDAR, 1996: 17, 36). Sol eğimler bu dönemde de yasaklamalardan nasip lenmiştir. Bir yandan normatif olarak TCK'nın 141. ve 142. maddelerinin ce zaları artırılırken, diğer yandan da bu hükümlerin uygulanması kapsamında sol eğilim mensuplarına yönelik yaygın tutuklamalar gerçekleştirilerek baskı altına alınmak istenmiştir (ÇAVDAR, 1996: 36-39).

Baskıcı uygulamalardan basın da nasibini almıştır. Çıkarılan kısıtlayıcı kanunların yanında birçok gazetecinin cezalandırılması yoluna gidilmiştir. Bazı basın organları kapatılmış, bazı eserler yasaklanmıştır. Bu uygulamalardan ifade ve basın hürriyeti olumsuz yönde etkilenmiştir. Sendikaların, grev, toplu pazarlık ve sözleşme yapma hakkı bu dönemde de tanınmamıştır. 1954-1957 döneminde muhalefet oylarının yoğunlaştığı bazı iller bölünmüştür. Osman Bölükbaşı'nın seçim çevresi olan Kırşehir ili ilçe yapılarak yeni il haline getirilen Nevşehir'e bağlanmıştır. Keza İnönü'nün seçim çevresi olan Malatya ili ikiye bölünerek Adıyaman il haline getirilmiştir (ÇAVDAR, 1996: 64; ALBAYRAK, 2004: 266-267). Nihayet iktidar partisinin Muhalefete yönelik uyguladığı sertlik politikası, muhalif partileri iktidara karşı ittifaka yöneltmiştir. Muhalefetin 1957 seçimleri arifesinde DP'ye karşı giriştiği ittifak girişimi DP'yi önlem almaya itmiştir. DP Mecliste sahip olduğu çoğunluk sayesinde çıkardığı kanunla, seçim kanununa partiler arasında gerçekleştirilecek güç birliğini engelleyici, karma liste yapma imkânını ortadan kaldıran yeni hükümler ekleyerek bu yöndeki yönelimlere mani olmak istemiştir (ÇAVDAR, 1996: 65-67; ALBAYRAK, 2004: 253-255).

DP'nin CHP'ye karşı takındığı sert ve anti-demokratik uygulamaların temel nedenlerinden belki de en önemlisi, CHP'nin daha muhalefete geçtiği ilk günlerden itibaren sert bir muhalefet politikasını benimsemiş olması oluşturmaktadır. Her ne kadar, İnönü, iktidarın ilk yıllarında DP'ye karşı ılımlı politikalar uygulama eğiliminde olduğunu ifade etmiş, iktidar partisine kendi plan ve programını rahatça hayata geçirebilmesi için bir mühlet tanımak istemiş ise de, CHP, İnönü'nün bu yöndeki genel eğilimini benimsemeyerek sertlik politikalarına daha ilk günlerde başlamıştır. CHP'nin benimsemiş olduğu sert ve hoşgörüsüz muhalefeti, beraberinde tabî olarak DP'yi de muhalefete karşı sert politikaları benimsemeye itmiştir. CHP'nin DP'ye karşı takındığı hırçın muhalefet kapsamında uyguladığı politikanın en kırıncı noktasını ise, CHP yöneticilerinin iktidardaki DP'yi küçümseyici tavırları oluşturmaktadır. Onlara göre, DP'nin üst kadroları devlet yönetimini beceremeyecek kadar bilgisiz, beceriksiz ve yetersiz kişilerdir. CHP'nin halkın iradesi yönünde tecelli eden DP iktidarını, dolayısı ile halkı (tercihindeki isabetsizliği işaret ederek) aşağılayan bu tavrı, iktidar partisini de sertliğe, ateşe ateşle mukabele etmeye

itmiştir. Bu baskıcı uygulamanın ucu, CHP'nin malvarlığına el koyma noktasına varmasına neden olmuştur (ÇAVDAR, 1996: 44-45). Bu karşılıklı sertlik politikaları parti yönetimi ile sınırlı kalmamış, tabana da yansımış, siyasi hayat iyice gerilmiş, özellikle köylerde CHP ile DP'nin kahveleri bile birbirinden ayrılmış, bu durum demokrasi kültürünün yerleşmesini engellemiş, demokratikleşme süreci yara almış, hoşgörüsüzlük havası yaygınlaşmıştır. Gerek 1954 gerekse 1957 seçimlerinin kaybedilmesi, kendisini halkı yönetme ve rejimi koruma konusunda daha ehil olduğunu düşünen CHP'yi daha da hırçınlaştırmıştır.

6. 1924 Anayasası Döneminde Hak ve Hürriyetlere İlişkin Olarak Benimsenen Baskıcı Sistemin Temel Dinamikleri

1) Lâik Cumhuriyet ilkesi ve Devletin ülkesi ve milletiyle bölünmez bütünlüğünü koruma konusu ile sol eğilimlere karşı ileri derecede bir hassasiyet oluşmuştur. Cumhuriyetin kuruluş evresi ile devam eden dönemde, günümüze kadar etkileri süren anlayışın bir neticesi olarak, kurucu seçkinlerin benimsemiş olduğu doğrularla çelişen farklı kesimler, "aşırı tehlike", "yakın tehlike", "iç düşman" şeklinde tanımlanarak, bunlar hem siyasî, hem de toplumsal alandan dışlanmış; hak ve hürriyetleri aşırıya varan derecede budanmıştır. Bu anlayışın bir yansıması olarak İslamî, sol ve ayrılıkçı kesimler aşırı ve tehlikeli gruplar kategorisine dâhil edilerek, bunlarla yoğun mücadeleye girişilmiştir. Bu dönemde yürütülen bedbahtları tasfiye mücadelesi, sol ve etnik ayrılıkçılığı amaçlayan kesimleri de içermekle birlikte, yoğunluk ve kapsam itibarıyla en çok irtica ile mücadele adı altında İslamî kesime karşı gerçekleştirilerek sair dinler için benimsenen ve hayata geçirilen din, vicdan ve ibadet hürriyetinin gerekleri İslamî kesimden büyük oranda esirgenmiştir. Kurucu seçkinler, yeni Türkiye Devletinin kuruluşunda temelde irticayı yok etmeyi kendisine esas amaç edinen lâiklik esasına dayalı cumhurî devlet sistemini benimsemiştir. Lâikliliği korumaya yönelik önlemler geliştirilip uygulanırken genellikle bunlar Cumhuriyeti koruma zeminine oturtulmak istenmiş; dolayısıyla, lâiklik Cumhuriyetin temeli kabul edilerek laikliği korumaya yönelik her türlü faaliyetlerle aynı zamanda Cumhuriyet de korunmak istenmiştir. Bu amaca mani her türlü düşünce, eğilim, ifade ve eylem siyasî ve toplumsal hayattan tasfiye edilmek istenmiştir.

2) Lâik Cumhuriyet temelinde teşekkül ettirilen Atatürk ilke ve inkılâpları ve çağdaş medeniyet düzeyine erişme, toplumu belli doğrular istikametinde yeniden inşa etme ekseninde şekillendirilen "resmi bir doğru anlayışı" benimsenmiştir. Bu doğru tercihler hukukî koruma altına alınmıştır. Türkiye'de

Cumhuriyetin kurulmasıyla birlikte din-devlet ilişkilerinde köklü değişim yaşanmıştır. Cumhuriyetin kurulmasından sonra kesin bir tutumla lâik bir devlet ve seküler bir toplum yaratma çabalarının başladığı görülür. Bu çerçevede yapılan kanuni düzenlemelere bakıldığında, amacın, salt devletin lâikleştirilmesinin sağlanmasından ibaret olmadığı anlaşılmaktadır. Amaç temelde seküler bir toplum inşa etmektir. Devletle bütünleşen, ana umdelerini Anayasaya da aktaran CHF'nin benimsemiş olduğu eğitim ve talim-terbiye anlayışı da projeci bir yaklaşımı yansıtmaktaydı. CHF'nin Programının "Millî Talim ve Terbiye" başlığını taşıyan kısmında, "Kuvvetli Cumhuriyetçi, milliyetçi ve Lâik vatandaşlar" yetiştirmenin tahsilin her derecesi için mecburi ihtimam noktası olduğu belirtilmiştir (ÇAVDAR, 1995: 317-318). Bu anlayış çerçevesinde benimsenen lâiklik, sadece din ile siyaset arasında ilgi kurulması değil, sosyal hayat ile din arasındaki münasebetlerin her yönüyle kesilerek, zamanın, hayatın, müspet ilimlerin verilerine uydurmayı tazammum etmektedir (YILMAZ, 05.03.2005). Türk Devrimi'nin yöneldiği amaç, klik çıkarı ile değil, "yeni bir devlet ve toplum projesi" ile alakalıdır. Bu inkılâplarla ulaşılmak istenen ana amaçları üç noktada toplamamız mümkündür: (1) *Uluslaşma*, (2) *laikleşme*, (3) milli egemenliğin temin ve tesisi. Bu amaçları topluca ifade edecek en iyi kavramın *çağdaşlaşma* olduğu belirtilmektedir (TANÖR, 1996: 250).

Aşırı baskıcı uygulamaların temelini, toplumu sekülerleştirme amacıyla benimsenen militan laiklik anlayışı oluşturmaktadır. Türkiye'de Çaha'nın ifadesiyle teokrasiyi tersine çeviren *etatokrasi* sistemi benimsenmiş ve uygulamaya konulmuştur (2004: 147). Uygulanan bu etatokrasi anlayışında, İslam dini, içerdiği belirtilen ve amaçlanan çağdaş medeniyet değerleri ile çelişik olduğu düşünülen yönleri itibarıyla bir tehlike ve tehdit kaynağı olarak algılanmış (ÇAHA, 2004: 147-149), devlet ona atfetmiş olduğu bu özellikler sebebiyle, zararlarını bertaraf etme adına, onu mutlak hükümler altına almak istemiştir. Bu Anayasa döneminde, cari olan etatokratik sistemin kurucu ve kurgucu elitleri, Türk toplumuna, bhusus gelenekçi muhafazakâr kesime karşı adeta Fransız Jakobenlerinin dinî aristokrasiye yaptıklarının bir benzerini yapmıştır. Sekülerizmin Batı toplumlarındaki hürriyetçi özelliklerinin aksine, Türkiye'deki etatokratik sistem hürriyetleri daraltıcı bir işlev görmüştür (ÇAHA, 2004: 147-149). Lâikçi modernleşme politikasının toplumsal yapı ve kültürün dönüşüme tabi tutulmasının bir aracı olarak kullanılması ölçüsünde, tek-parti yönetiminin totaliter bir ruh taşıdığı da söylenebilir (ERDOĞAN, 2003: 63-64, 69).

3) Tek parti uygulamaları ve bu rejimi sürdürmeye yönelik politikaların benimsenmiş olunması. 1924 anayasasında, çok partililiğe mani bir hüküm

mevcut değildi. Ama iktidar partisinin tek parti hegemonyasına mani olucu bir hukuki/kurumsal mekanizma da yoktu. Dolayısıyla, Anayasanın bu yapısı sebebiyle, 1924–1945 arası dönemde tek parti sistemi ve dolayısıyla fiilî bir otokratik rejim ortaya çıkmıştır (ALDIKAÇTI, 1982: 94–95). Bu dönemde çok partili hayat içinde demokratik bir ortamda inkılâpların ve Cumhuriyet rejiminin yerleşiklik kazanamayacağı yönündeki kuvvetli bir inanç sözü olmuştur. 1925 yılında gerçekleşen Şeyh Sait hadisesi sebep gösterilerek, tarafsız, serbest ve eşit şartlarda gerçekleştirilecek bir seçimde CHF'nin iktidarda kalıp kalamayacağı endişesinin hâkimiyeti altında Parlamento tek parti statükosuna itilmiştir (KUTAY, 1982: 284). Burada arzu edilen asıl amaç, yeni kurulmakta olan lâik Cumhuriyet rejiminin daha rahat ve gürültüsüz-patırtısız bir ortada kurulup yerleşmesi ve kökleşmesinin sağlanması için bir “dikensiz gül bahçesi” oluşturmaktı. TCF, ulaşılmak istene bu amaca erişilmede bir ayak bağı olarak görülmüştür. Aynı kaygıların SCF'nin kapatılmasında da etkili olduğu açıktır (ÖZ, 1996: 160; DAL, 1986: 42; KAPANİ, 1981: 112).

4) 1924 Anayasasının cari olduğu tek partili devrede hak ve hürriyetlere karşı aşırı kısıtlayıcı politikaların benimsenmesinde uluslar arası ortamda cereyan eden gelişmelerin de etkili olduğu söylenebilir. O dönem dünyasında demokrasi ile yönetilen ülke sayısı çok az idi (TANÖR, 1996: 249). Türkiye’de siyasî kurumların yeniden yapılandığı 1920’li ve 1930’lu yıllarda, Avrupa’da tek-partili siyasî rejimlerin yeni ve cazip birer siyasî fenomen ve alternatifler olarak belirmeleri ve gelişen bu alternatif sistem, özellikle 1929 ve 1930 yıllarında yaşanan bunalımların akabinde, Türk aydınları ile siyasî eliti nezdinde çok cazip gelmeye başlamıştır (YETKİN, 1982: 31–42; AHMAD, 1985: 227–236; ÖZ, 1996: 114–115). Dolayısıyla 1930’lu yıllarda etkileri dünyada iyice hissedilen ceberut siyasî değerler Cumhuriyetin resmî ideolojisi üzerinde yansıma bulmuştur (ÇAHA, 2004: 231).

5) Aşırı baskıcı uygulamalara müsait olan, hak ve hürriyetleri kısıtlayıcı nitelikteki hukukî normlarda “belirginlikten uzak, soyut, her yöne çekilebilen, kaypak ifadeler” benimsenerek, pratikte çok aşırı kısıtlayıcı uygulamalar gerçekleştirilmiştir. Çoğu kereler baskıcı rejimler, hak ve hürriyetlerin sınırlarını belirleyen kısıtlamaları içeren hukukî normların düzenlenmesinde soyut ve belirginlikten uzak ifadeleri, iç-düşman şeklinde tanımladığı kesimle bir mücadele aracı olarak kullanmaktadırlar. Burada suç teşkil eden davranışın gerçekleşip gerçekleştiğinin belirlenmesi hususunda *açık ve sabit bir ölçüt* yoktur. Dolayısıyla iş, kanunun bu hükmünü tatbik etmekle mükellef olanların takdirine kalmaktadır. Bu da çok geniş bir şekilde keyfiliklerin önünü aralamaktadır.

6) 1924 Anayasasında kanunların Anayasaya uygunluğunu denetleyecek bir Anayasal yargı mekanizması benimsenmemiştir. Bu Anayasada her ne kadar Anayasanın üstünlüğü ilkesi normatif olarak benimsenmiş ise de, bu üstünlüğü sağlayacak bir anayasal yargı denetiminin öngörülmemiş olmasının bir neticesi olarak, hak ve hürriyetlere ilişkin sınırların belirlenmesi konusunda inisiyatif, dizginlenmesi çok zor bir yetki alanına sahip olan ve belli siyasi tercihleri temsil eden, muhalefete karşı tahammül geleneğini henüz özümsememiş olan iktidar partisinin çoğunluğunun hemen her dediğinin kabul edildiği bir parlamentoya terk edilmiş olunmasıyla, uygulamada *anayasanın üstünlüğü* ilkesi büyük oranda etkisiz kalmıştır (TANÖR, 1996: 239; ALİEFENDİOĞLU, 1996: 74). Bu durum, yasamanın üstün gücüne karşı, hak ve hürriyetler açısından büyük bir teminat zaafiyeti oluşturmuştur. Nitekim beklenebilecek sakıncaların hemen hepsi 1924–1946 döneminde ortaya çıkmış ve çıkarılan Anayasaya aykırı kanunlar ile Anayasa'nın temel hak ve hürriyetler rejimi mefluç olmuştur (ARSEL, 1965: 259; ÖZBUDUN, 1998: 15; TANÖR, 1994a: 19; GÖZLER, 2000: 48; KUBALI, 1971: 164; ALDIKAÇTI, 1982: 90). Bu sakıncalar çok partili hayat ile DP iktidarı döneminde de varlığını sürdürmüştür.

7) 1924 Anayasasında anayasa yargısının düzenlenmemesi ve olağanüstü mahkemelerin kurulabilmesine açık kapı bırakılmış olunması, yeni rejimin ideolojik-siyasi tercihleri ile de yakından alakalıdır. Benimsenen ideolojik-siyasi tercih gereği olarak, yargıya, yeni rejimin ve inkılâpların bekçisi olma rol ve işlevi yüklenmiştir. İnkılâpçı rejimin yasama ve yürütmenin işlem ve eylemleri üzerinde etkin bir yargı denetimini arzu etmediği açıkça görülmektedir (TANÖR, 1996: 235). Adaleti tevzi mercileri olan yargı organlarında görev icra eden hâkim ve savcılarının, anayasal bir tercihi yansıtan belli resmi doğruları koruma ve yerleştirme işlevini yüklenmiş olmaları, hak ve hürriyetlerin teminat altına alınması ve adaletin gerçekleşmesi yönünde işlev görmesi beklenen bu organların aksine işlev görmeleri olgusunu ortaya çıkarmıştır. Bunda, Türkiye'deki devlet ideolojisinin aynı zamanda kültürel bakımdan "hegemonik" konumda olmasının büyük bir rolü vardır. Hâkimlerin formasyonu, genellikle bu ideolojik-kültürel kuşatılmışlık ortamı içinde oluşmuştur (ERDOĞAN, 07.02.2005).

8) 1924 Anayasa'nın arka plânında iki temel felsefî düşünce mevcuttur: (1) *Genel iradenin yanılmazlığı* varsayımına dayanan ve tekçi-entegrist sosyopolitik bir tasavvur geliştiren Rousseau'cu düşüncedir ki, bunun pratikteki neticesi *mutlak egemenlik* anlayışı ve *kuvvetlerin birliğidir*. (2) Bu Anayasa'yı yapan ve uygulayanlar, solidarist korporatizmden fazlasıyla etkilenmişlerdir. Toplumsal kesimlerin tek bir millî çıkar etrafında bütünleşmeleri anlayışı üs-

tündeki vurgusuyla korporatizmi yansıtan bu anlayış, hukuk devleti ve anayasacılığın temel gereklerinden olan *kuvvetler ayrılığı* ilkesiyle çelişmektedir (ERDOĞAN, 2003: 60). 1924 Anayasası genel olarak hak ve hürriyetlere ilişkin içerdiği hükümler itibariyle oldukça liberal-demokratik bir çerçeve meydana getirmiş olmakla birlikte, uygulamada, hak ve hürriyetler konusunda gerçekleştirilen aşırı kısıtlayıcı uygulamaların arka planında, liberal anayasacılıkla bağdaşmayan bu temel felsefesinin yattığını söyleyebiliriz.

9) Aşırı kısıtlamaların bir diğer kaynağını da bu dönemde hâkim olan korku kültürü oluşturmaktadır. Çoğu kereler, korkuları şekillendiren ve tetikleyen unsurlar, karşılaşılan olaylar ve tecrübelerdir. Kişilerin korku kültürünün etkisine girmesinin temelinde, tehdit ve yok edici güçlerle kuşatılmış olduğu inancı yatmaktadır. Korku kültürü, derecesi nispetinde güvenlik endişesini ve bu endişeyi izale etmeye yönelik şiddetli önlemlerin alınmasını gündeme getirir. Gerek toplum, gerekse devlet düzeyinde hâkim olan korku kültürü ve refleksi, güvenliği ihlal edebileceği vehmedilen en küçük iddia, belirti ve davranışı ciddiye alarak önlem alınmasını tetikleyecektir (FUREDİ, 2001: 8–12). Bu kültürün tesiri ile normalde çok istisnâî nitelikte olan ve tehlike arz eden olaylar olağan riskler haline dönüşür. Korku daha sonra, olağan bazı sorunları abartarak, anormal, çözümü zor ya da imkânsız, yaygın, salgın ve ölüm kalım meselesi haline getirme eğilimlerini ortaya çıkarır. Potansiyel tehlike kümeleri var olduğu müddetçe, güvenlik endişesi artık kalıcı bir kaygıya dönüşür. Güvenliğin her bakımdan bir ülkenin iç temel değeri haline geldiği bir ortamda, başta hükümetin politikaları olmak üzere her türlü girişim, güvenlik endişesi ile meşrulaştırılması mümkün hale gelir (FUREDİ, 2001: 13–15, 23–28). Cumhuriyet rejimini korumaya yönelik hak ve hürriyetleri kısıtlayıcı nitelikteki aşırı baskıcı uygulamaların temelinde bu korku kültürünün de belirleyici bir etkiye sahip olduğunu söyleyebiliriz.

Sonuç

1924 Anayasası döneminde benimsenen, “kuvvetler birliği ilkesi, toplumun din ekseninde dönüşüme tabi kılınarak sekülerleştirilmesi (militan sekülerizm) ve etatokrasi, homojen bir toplum vücuda getirme çabası, kurucu elitin toplumu aşağılayan elitist yaklaşımı, toplumun en ince ayrıntısına kadar sirayet ettirilmek istenen tek doğru/resmi ideoloji anlayışı, belli bir dönem gerçekleşen tek parti diktatoryasına dayalı baskıcı yönetim ve parti (CHP)-devlet bütünleşmesi, bazı hassasiyetler ekseninde yoğunlaşan korku kültürü, inkılâpların çoğulcu ortamda yerleşemeyeceği yönündeki inanç zaafiyeti, olağanüstü yetkilerle mücehhez mahkemeler, vb. uygulamalar, bu dönemin

dikkat çekici belirgin politikaları olmuştur. Cumhuriyetin bu döneminde ağırlıklı bir şekilde ortaya çıkan rejim sorunu, toplumla devlet arasında bir fay hattı çekmiş, bu fay hattının üst katmanında da toplumsal tercihlere karşı tamamen kayıtsız kalan asker ve sivil bürokrasiden teşekkül eden devlet eliti yer almıştır. Devletin varlık ve bekasıyla bütünleşen bu kurucu ve kurucu elit grup, kendilerinin temel varlık sebebini lâik Cumhuriyet rejimini koruma ve kollama olarak kabul etmiştir. Cumhurî Devlet belli değerlerle ve elit kesimiyle bütünleşince, kamusal alan bu bütünleşmeden hâsıl olan belli doğrularla barışık olmadığı düşünülen kesimlerin dışlanması ile oluşturulmuş, bu anlayışın bir neticesi olarak devlete ait belli mahrem alanlar vücuda getirilmiştir. Bu dönemde *devletin mahrem alanını* muhafaza etme çabası, modernleşmenin en temel hususiyeti olan kritisizmden arınmış, dogmatik bir alan haline gelmiştir. Bu da, Devlet elitinin, çağdaş insan hakları, çok kültürlülük, sınırlı devlet, hukuk devleti/hukukun üstünlüğü, etnik haklar, siyasî ve hukukî eşitlik, fikrî ve siyasî çoğulculuk gibi çoğulcu liberal demokrasi esasları ile çağdaş medeniyetin temelinde yer alan değerlere, dolayısıyla çağdaş medeniyetin bizzat kendisine karşı kuşkulu bir duruma gelmesine yol açmıştır (ÇAHA, 2004, s. 105–106). Cumhurî devletin korunması ve kollanması -kısa otorite- ile hak ve hürriyetlerin teminat altına alınması seçeneklerinde terazinin kefesi büyük oranda otoritarizm tarafına kaymıştır. Gerek 1946'da çok partili hayata, gerekse 1950'de demokrasiye geçiş sert ideolojik bir rejimin yumuşatılması şeklinde gerçekleşmiştir.

Bütün bu uygulamalardan hak ve hürriyetler olumsuz yönde etkilenmiştir. Bunların hiç birisini, Batıda gelişmiş olan liberal demokratik değerlerin ruh ve pratiğiyle uyuşturabilmek kabil değildir. Getirilen bu hukukî mevzuat ve uygulama neticesinde, ülkemizde, Hilafetçi, Saltanatçı, ırkçı, yıkıcı, bölücü, ihtilalci, komünist (her türlü aşırı sağ ve sol) görüşlerin hem ifade olunabilmesi hem de örgütlenebilmeleri men edilmiş, kamusal alanın sınırı bunlar dışlanarak çizilmiştir. Burada çoğu kereler cezalandırmanın konusunu büyük oranda kişinin düşünce ve eğilimleri oluşturmuştur. Cezalandırma için ifade de şiddetin var olup olmadığına bakılmamış, farklı olmak takibat için yeterli kabul edilmiştir. Cumhuriyetin bu şekilde sert ideolojik bir rejim olarak kurulması, hak ve hürriyetlere ilişkin olarak takınılan yasakçı tavır, ileriki anayasa yapım ve uygulamalarımıza da tesir etmiştir. Gerek 1961 gerekse 1982 Anayasalarında, hak ve hürriyetlere ilişkin rejimin belirlenmesinde Cumhuriyetin bu sert ideolojik tercihinin tevarüsen tesirinin olmadığını söyleyebilmek kabil değildir.

1924 Anayasası dönemi uygulamaları, bize hak ve hürriyetlerin anayasal metinlerde düzenlenmiş olunmasının, onların etkin bir şekilde teminat altına

alınabilmesi için yeterli bir yol olmadığını göstermiştir. Hak ve hürriyetler, tam tekmil anayasal kurum ve ilkelerle birlikte kanunî düzenleme ve uygulamalarla tahkim edilmedikçe, çoğulcu liberal demokratik değerler özümsemedikçe, hak ve hürriyet kural kısıtlama istisna ilkesi hazmolunmadıkça, hak ve hürriyetler tam teminat altına alınarak, insanların hak ve hürriyetleri ile değerli olduğu, devletin üstün gücünün hukuk tarafından kayıt altına alındığı hukuk devleti ilkesi tam benimsenmedikçe, hak ve hürriyetlerin etkin bir şekilde teminat altına alınmasının mümkün olamayacağını 1924 Anayasası dönemi bize çok bariz bir şekilde göstermiştir. İnsanın içinden, ah keşke Cumhuriyet jakoben ve militan bir yaklaşımla değil de, çoğulcu, evrimci ve liberal demokratik yollarla kurulabilseydi diyeceği geliyor. O zaman Ülkemizde hak ve hürriyetler daha demokratik, liberal ve üstün bir konuma gelebilecek günümüzde Avrupa Birliğine uyum çabaları kapsamında yaşadığımız bir çok sancuları belki de yaşamayacaktık.

Kaynakça

- ADIVAR, Adnan (1951), "Interaction of Islamic and Westwrn Thought in Turkey", *Near Eastern Culture And Society*, T. Cuyler Young, Princeton.
- AĞAOĞLU, Ahmet (1972), *Demokrat Partinin Doğuş ve Yükseliş Sebepleri Bir Soru*, Baha Matbaası.
- AHMAD, Feroz (1985), İttihatçılıktan Kemalizm'e, (Çev.: F. BERKAY), Kaynak y., İstanbul.
- AHMAD, Feroz & AHMAD, Bedia Turgay (1976), *Türkiye'de Çok Partili Politikanın Açıklamalı Kronolojisi 1945-1971*, 1. B., Bilgi y., Ankara.
- ALBAYRAK, Mustafa (2004), *Türk Siyasi Tarihinde Demokrat Parti (1946-1960)*, 1. B., Phonix y., Ankara.
- ALDIKAÇTI, Orhan (1982), *Anayasa Hukukumuzun Gelişmesi ve 1961 Anayasası*, 4. B, İÜ y., İstanbul.
- ALİEFENDİOĞLU, Yılmaz (1996), "Türk Anayasa Mahkemesi'nin Hukuk Devleti Anlayışı", *Hukuk Felsefesi ve Sosyolojisi Arşivi*, 3. Kitap, İstanbul.
- ARSEL, İlhan (1965), *Türk Anayasa Hukukunun Umumi Esasları*, C. I, Ankara.
- ATAY, Falih Rıfkı (1984), *Çankaya*, Kırıl Matbaası, İstanbul.
- BARUTÇU, Faik Ahmet (2001), *Siyasi Hatıralar: Milli Mücadeleden Demokrasiye*, (Haz.: Mustafa EVERDİ), C. 1, 21. Yüzyıl y., Ankara.
- BAŞGİL, Ali Fuat (1979), *Din ve Lâiklik*, 4. B., Yağmur y., İstanbul.
- BERK, Bekir (1971), *Nurculuk Davası*, Tan Matbaası, İstanbul.
- CEMAL, Mehmet (1974), *Yüzaltmışıç*, Fatih y., İstanbul.
- ÇAHA, Ömer (2004), *Açık Toplum Yazıları*, Liberte y., Ankara.
- ÇAVDAR, Tevfik (1995), *Türkiye'nin Demokrasi Tarihi: 1939-1950*, C. 1, 1. B., İmge Kitabevi, Ankara.

- ÇAVDAR, Tevfik (1996), *Türkiye'nin Demokrasi Tarihi: 1950–1995*, C. 2, İmge Kitabevi, Ankara.
- ÇUFALI, Mustafa (2004), *Türkiye'de Demokrasiye Geçiş Dönemi 1945-1950*, Babil y., İstanbul.
- DAL, Kemal (1986), *Türk Esas Teşkilat Hukuku*, 2. B., Bilim y., Ankara.
- EDİP, Eşref (ty.), *Kara Kitap*, Abdullah Işıklar Katabevi, İstanbul.
- ERDOĞAN, Mustafa (1998), *Liberal Toplum Liberal Siyaset*, Siyasal Kitabevi, Ankara.
- ERDOĞAN, Mustafa (2002), *Anayasa ve Özgürlük*, Yetkin y., Ankara.
- ERDOĞAN, Mustafa (2003), *Türkiye'de Anayasalar ve Siyaset*, Gözden Geçirilmiş ve Genişletilmiş 4. B., Liberte y., Ankara.
- ERDOĞAN, Mustafa (07.02.2005), "İfade Özgürlüğü Genişliyor mu?", *Dünden Bugüne Tercüman Gzt.*
- ERER, Tekin (1966), *Türkiye'de Parti Kavgaaları*, 2. B, Tekin y., İstanbul.
- EROĞUL, Cem (1990), *Demokrat Parti Tarihi ve İdeolojisi*, 2. B., İmge Kitabevi, Ankara.
- FERSOY, Orhan Cemal (1971), *Bir Devre Adını Veren Başbakan Adnan Menderes*, Garanti Matbaası, İstanbul.
- FUREDİ, Frank (2001), *Korku Kültürü Risk Almanın Riskleri*, (Çev.: Barış YILDIRIM), 1. B., Ayrıntı y., İstanbul.
- GOLOĞLU, Mahmut (1982), *Demokrasiye Geçiş 1946–1950*, Kaynak y., İstanbul.
- GÖZLER, Kemal, (2000), *Türk Anayasa Hukuku Dersleri*, 1. B., Ekin Kitabevi y., Bursa.
- GÜNEŞ, Turan (1983), *Araba Devrilmeden Önce*, Kaynak y., İstanbul.
- HEYET (1984), *Eminönü Camileri*, Türkiye Diyanet Vakfı y., Ankara.
- KABASKAL, Mehmet (1991), *Türkiye'de Siyasî Parti Örgütlenmesi*, Tekin y., İstanbul.
- KAPANİ, Münci (1981), *Kamu Hürriyetleri*, Yenilenmiş 6. B., AÜHF, y., Ankara.
- KARPAT, Kemal H. (1996), *Türk Demokrasi Tarihi*, 2. B, AFA y., İstanbul.
- KUBALI, Hüseyin Nail (1971), *Anayasa Hukuku Dersleri Genel Esasları Siyasî Rejimler*, İÜ y., İstanbul.
- KUTAY, Cemal (1982), *Anayasa Kavgası*, Minnetoğlu y., İstanbul.
- KÜÇÜK, Adnan (2005), *Siyasi Partilere İlişkin Yasaklamalar*, 1. B., Asil y., Ankara.
- MİRKELAMÇLU, Necip (2000), *Din ve Lâiklik*, 1. B., Çev y., İstanbul.
- ÖZ, Esat, (1996) *Otoritarizm ve Siyaset: Türkiye'de Tek Parti Rejimi ve Siyasal Katılma*, Yetkin y., Ankara.
- ÖZKAN, Tuncay (07.01.2002), "Bir Önder, Bir Savcı, Bir Mahkeme Başkanı", *Milliyet Gazetesi*.
- ÖZBUDUN, Ergun (1998), *Türk Anayasa Hukuku*, Gözden Geçirilmiş 5. B., Yetkin y., Ankara.
- ÖZTÜRK, Nazif (1995), *Türk Yenileşme Tarihi Çerçevesinde Vakıf Müessesesi*, 1. B., Türkiye Diyanet Vakfı y., Ankara.
- PERİNÇEK, Doğu (1985), *Anayasa ve Partiler Rejimi*, Genişletilmiş 2. B., Kaynak y., İstanbul.
- SOYSAL, Mümtaz (1987), *100 Soruda Anayasa'nın Anlamı*, 7. B., Gerçek y., İstanbul.
- TANÖR, Bülent (1994), *Türkiye'nin İnsan Hakları Sorunu*, 3. B., BDS y., İstanbul.
- TANÖR, Bülent (1994a), *İki Anayasa: 1961-1982*, 3. B., Beta y., İstanbul.
- TANÖR, Bülent (1996), *Osmanlı–Türk Anayasal Gelişmeleri: 1789–1980*, 4. B., Afa y., İstanbul.

- TEZİÇ, Erdoğan (1976), *100 Soruda Siyasî Partiler*, 1. B., Gerçek y., İstanbul.
- TOKER, Metin (1970), *Tek Partiden Çok Partiye*, Milliyet y., İstanbul.
- TOKER, Metin (1990), *DP'nin Altın Yılları (1950-1954)*, Ofset-Tipo Matbaacılık, Ankara.
- TÖKİN, Firuzan Hüsrev (1965), *Türk Tarihinde Siyasî Partiler ve Siyasî Düşüncenin Gelişmesi*, Elif y., İstanbul.
- TUNAYA, Tarık Zafer (1995), *Türkiye'de Siyasî Partiler: 1859-1952*, 2. B., Arba y., İstanbul.
- URAN, Hilmi (1959), *Hatıralarım*, ay yıldız Matbaası, Ankara.
- YAYLA, Atilla, (07.01.2005) "Liberal Demokratlık ve Demokrasiyi Anlamak", *Zaman Gzt.*
- Yazarı Yok (1962), *Türk Hâkiminin Millet Adına Verdiği Kararları*, Bengi Matbaası, Ankara.
- YETKİN, Çetin (1982), *Türkiye'de Tek Parti Yönetimi*, Altın y., Ankara.
- YILMAZ, Murat (05.03.2005), "Laikçilikten Demokratik Laikliğe", *Dünden Bugüne Tercüman Gzt.*
- YURTCAN, Erdener (1986), *Ceza Yargılaması Hukuku*, 2. B., beta y., İstanbul.